

ΘΕΜΑ

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ
ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Εικ.1 Η «Αναχώρηση» (1906)

Φοιτήτρια
Μαρία-Ευγενία Βλάχου

Ιούνιος 2010

ΤΕΙ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΩΝ ΓΕΩΠΟΝΙΑΣ
Τμήμα Θε.Κ.Α.

ΘΕΜΑ

**ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ
ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ**

Εικ.1 Η «Αναχώρηση» (1906)

Φοιτήτρια
Μαρία-Ευγενία Βλάχου

Καθηγητής
Αναστάσιος Κώτσιρας

Ιούνιος 2010

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σ.3
2. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ	σ.4-11
2.1. Α Μεταναστευτικό ρεύμα	σ.5-7
2.2. Β Μεταναστευτικό ρεύμα	σ.7-11
3. ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1821-1950)	σ.11-18
3.1. (1831-1918) Η υπερατλαντική μετανάστευση :	
Ζητήματα γαιοκτησίας («εθνικές γαίες», «τσιφλίκια»)	σ.11-13
3.1.α. Το ζήτημα των «εθνικών γαιών» και η σταφιδική κρίση	σ.13-14
3.1.β. Το ζήτημα των «τσιφλικιών» και η εξέγερση του Κιλελέρ (Θεσσαλία)	σ.14-16
3.2. (1919-1939) : <i>Μεσοπόλεμος</i> - Μαζική εισροή των προσφύγων από Μ. Ασία-	
Διανομή γαιών σε ακτήμονες	σ.16-17
3.3. (1940-1950) Η εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο –	
Η εμπόλεμη δεκαετία	σ.18
4. ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1951-ΣΗΜΕΡΑ)	σ.18-21
4.1. (1951-1960): Η μεγάλη έξοδος προς τις πόλεις- «Αστικοποίηση»	σ.20
4.2. (1961-1970): Πολιτική αστάθεια – «Αγροτική έξοδος»	σ.20-21
4.3. (1971-1980) Μαζικός τουρισμός και αγροτική κοινωνία	σ.21
4.4. (1981)-Σήμερα Ενταξη στην ΕΕ / Η Ελλάδα μετατρέπεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου μεταναστών)	σ.21
5. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ – ΠΙΝΑΚΕΣ (Αριθμητικά δεδομένα – Ποιοτικά χαρακτηριστικά)	σ.22-24
6. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ	σ.25-34
6.1. Η Αγροτική Κοινωνία και η Εξερχόμενη μετανάστευση	σ.25-27
6.2. Η Αγροτική Κοινωνία και η Εισερχόμενη μετανάστευση	σ.28-34
7.ΣΥΝΟΨΗ	σ.35
8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ.36-37

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία θα αναζητήσουμε τα αίτια του φαινομένου της μετανάστευσης στην Ελλάδα (εσωτερικής και εξωτερικής) από τον 19^ο αι. μέχρι τις μέρες μας και τις επιπτώσεις που αυτό είχε στην αγροτική κοινωνία.

Η μαζική έξοδος του αγροτικού πληθυσμού προς υπερατλαντικούς προορισμούς και αργότερα προς τις ανεπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες και τα αστικά κέντρα καθώς και η είσοδος και εγκατάσταση μεγάλου αριθμού αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών στις αγροτικές περιοχές οδήγησαν τις κατά τόπους αγροτικές κοινωνίες σε σημαντικές κοινωνικές, πολιτιστικές αλλά και οικονομικοτεχνικές αλλαγές.

Οι κύριοι άξονες της εργασίας μας είναι η «μετανάστευση» και η «αγροτική κοινωνία» και θα ορίσουμε αυτές τις έννοιες και τις παραμέτρους τους στο κεφ.2.

Η μελέτη μας χωρίζεται σε 2 κύριες χρονικές περιόδους, τη προπολεμική (1821-1950) και τη μεταπολεμική (1951-Σήμερα). Κάθε μία από αυτές χωρίστηκε για λόγους πρακτικούς σε υποπεριόδους λόγω διαφορετικών κοινωνικοϊστορικών συνθηκών. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί (Κεφ.2) εκτός από τους ορισμούς των όρων μετανάστευσης και αγροτική κοινωνία θα αναφερθούμε εν συντομία στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε το φαινόμενο της μετανάστευσης. Στα κεφ. 3 και 4 θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε τα αίτια που γέννησαν το φαινόμενο της μετανάστευσης παραπέμποντας όπου αυτό είναι αναγκαίο σε πίνακες με αριθμητικά δεδομένα ή ποιοτικά χαρακτηριστικά που άλλοτε θα ενσωματώνονται σε κάθε κεφάλαιο και άλλοτε θα βρίσκονται στο κεφάλαιο 5 (Στατιστικά-Πίνακες) όπου θα παραπέμψει το κείμενό μας. Τέλος στο κεφ.6 θα αναφερθούμε στις συνέπειες της μετανάστευσης στην αγροτική κοινωνία ενώ στο κεφ. 7 μέσα από μια σύντομη σύνοψη θα ανακεφαλαιώσουμε τα σημαντικότερα σημεία του θέματός μας.

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε είναι πως αφενός τα στοιχεία πριν από το '50 είναι ελλιπή και διάσπαρτα και αφ' ετέρου η βιβλιογραφία σχετικά με την υποδοχή μεταναστών πολύ περιορισμένη. Κύρια πηγή πληροφόρησής μας είναι τα στοιχεία της ΕΣΥΕ (δημογραφικά, απογραφής πληθυσμών κλπ) αλλά και άλλες μελέτες/βιβλιογραφία/άρθρα περιοδικών καθώς και το διαδίκτυο. Με όσα στοιχεία καταφέραμε να συγκεντρώσουμε θα επιχειρήσουμε να στοιχειοθετήσουμε τη διαδρομή που ακολούθησε το φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αι. μέχρι τις μέρες μας, με σκοπό να συνοψίσουμε στο τέλος αυτής της μελέτης τις συνέπειες που είχε η μετανάστευση στην ελληνική αγροτική κοινωνία.

2. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

Η ιστορία του ανθρώπινου είδους αποδεικνύει πως ο άνθρωπος εδώ και χιλιάδες χρόνια μετακινείται όταν πρόκειται να αναζητήσει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

Μετανάστευση ονομάζεται το φαινόμενο κατά το οποίο ένα άτομο ή μια ομάδα μετακινείται από μια περιοχή ή μια χώρα όπου βρίσκεται η κατοικία του προς μια άλλη περιοχή ή χώρα για προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση. Συμβατικά η μετανάστευση διακρίνεται σε εξωτερική ή εσωτερική, σε ελεύθερη ή αναγκαστική και σε μόνιμη ή προσωρινή.

Η «εσωτερική» μετανάστευση αφορά την αλλαγή του τόπου κατοικίας του ατόμου/νοικοκυριού σε άλλη περιοχή εντός των γεωγραφικών ορίων της εθνικής επικράτειας μιας χώρας. Η «εξωτερική» μετανάστευση αφορά τη αλλαγή του τόπου κατοικίας έξω από τα γεωγραφικά όρια της εθνικής επικράτειας μιας χώρας, δηλαδή στον διεθνή χώρο. Επίσης αναλόγως του τόπου προορισμού η μετανάστευση διακρίνεται σε ευρωπαϊκή ή ενδοευρωπαϊκή και σε υπερπόντια ή διηπειρωτική¹

Αναλόγως της χρονικής περιόδου κατά την οποία συντελείται το φαινόμενο της μετανάστευσης (πριν ή μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο) θα αναφερόμαστε σε προπολεμική και μεταπολεμική μετανάστευση. Οι μετανάστες μπορεί να είναι ξένης ιθαγένειας (αλλοδαποί), μπορεί όμως να είναι και ξένης ιθαγένειας με εθνικότητα του κράτους στο οποίο εισέρχονται ή διαμένουν, όπως στη περίπτωση των παλλινოსτούντων ομογενών (στην Ελλάδα για παράδειγμα μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 είχαμε μαζική είσοδο παλλινოსτούντων ομογενών).

Είναι γνωστό πως η σχέση ανάμεσα στους αγρότες και τη γη (την οποία καλλιεργούν) είναι πολύ στενή. Ετσι τα ζητήματα γαιοκτησίας (μεταξύ άλλων παραγόντων) έθεσαν τα θεμέλια για σημαντικές αναταραχές που ξέσπασαν κατά τον 19^ο. Τα προβλήματα στις σχέσεις γαιοκτησίας (σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες) έθεσαν τον θεμέλιο λίθο για το πρώτο μεγάλο υπερατλαντικό μεταναστευτικό ρεύμα.

Η ιδιοποίηση από τους γαιοκτήμονες των γαιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που εγκατέλειψαν στη φυγή τους οι Τούρκοι κάτοχοί τους αποτέλεσε σημείο τριβής μεταξύ γαιοκτημόνων και κράτους κατά τη περίοδο 1828-1881 («ζήτημα εθνικών γαιών») (βλ. Εν. 2.1)

Ένα δεύτερο ζήτημα γαιοκτησίας αφορούσε την ιδιοποίηση των τσιφλικιών εκτάσεων από δικαιούχους (γαιοκτήμονες) μετατρέποντας το δικαίωμα του οθωμανικού «τεσσαρούφ», ένα δικαίωμα νομής, σε τίτλο ιδιοκτησίας. Το δεύτερο αυτό πρόβλημα απασχόλησε το ελληνικό κράτος κατά τη περίοδο 1881-1917 («ζήτημα τσιφλικιών») (βλ. Εν. 2.2.).

Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αι. αποτελούνταν αφ' ενός από από τις μικρές καλλιέργειες του Νότου και αφ' ετέρου από τις μεγάλες γαιοκτησίες (τσιφλίκια) του Βορρά. Ο αριθμός των ακτημόνων και μικροκαλλιεργητών οι οποίοι υπολογίζονται σε 500.000 περίπου, στις αρχές του 20ού αι. κορύφωσαν τις κινητοποιήσεις τους απαιτώντας αναδιανομή γης στους ακτήμονες («αγροτικό

¹ Μουσούρου, Λ., (1991) «Μετανάστευση και Μεταναστευτική πολιτική», Αθήνα, Εκδ. Gutenberg,

ζήτημα»). Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα συνδέθηκε με ορισμένες κρίσιμες πτυχές της σύγχρονης ιστορίας μας. Τα θέματα της γαιοκτησίας αποτέλεσαν σημαντικό σημείο τριβής μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, παράλληλα με την κρίση στους δύο πιο εμπορευματοποιημένους κλάδους της ελληνικής γεωργίας, τη σταφίδα και τον καπνό. Επίσης συνετέλεσαν στην πτώση του αγροτικού εισοδήματος, σε κοινωνικές αναταραχές και εν τέλει στην έναρξη του υπερατλαντικού (πρώτου) μεταναστευτικού ρεύματος. Λίγο αργότερα, στις αρχές του 20ού αι. ακολούθησε η διανομή του κλήρου από το ελληνικό κράτος προς αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών (από τη Μ.Ασία). Στη συνέχεια, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας καθώς και της Γεωπονικής Σχολής, παράλληλα με τη δράση των γεωργικών συνεταιρισμών και την πολύπλευρη παρέμβαση του κράτους σε θεσμικό και τεχνικό επίπεδο, συνέβαλαν στο –ελάχιστα γνωστό– «γεωργικό θαύμα» του μεσοπολέμου. Η πορεία αυτή συνεχίστηκε με τον γεωργικό εκσυγχρονισμό της μεταπολεμικής περιόδου (εκμηχάνιση, άρδευση, εντατικοποίηση, χρήση βελτιωμένων εισροών κ.λπ.).

Από την ένταξη στην ΕΟΚ μέχρι σήμερα, η ελληνική γεωργία χαρακτηρίζεται από στασιμότητα των παραγωγικών επιδόσεων, σταθερότητα και, στη συνέχεια, μείωση του γεωργικού εισοδήματος, και ραγδαία επιδείνωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της, παρά τη σημαντική δημόσια στήριξή της μέσω επιδοτήσεων. Στη δεκαετία του '80, λόγω των αυξημένων επιδοτήσεων, η στασιμότητα στη γεωργική παραγωγή δεν είχε γίνει αισθητή στο συνολικό γεωργικό εισόδημα, ενώ, μετά το 1995, η στασιμότητα και η υποχώρηση των παραγωγικών επιδόσεων αντανακλάται τόσο στο συνολικό γεωργικό εισόδημα, όσο και στο οικογενειακό γεωργικό εισόδημα, τα οποία μειώνονται.

Β Στην Ελλάδα το πρώτο κύμα μαζικής μετανάστευσης (προπολεμική περίοδος) ξεκίνησε κατά τα τέλη του 19^{ου} αι. και κυριάρχησε κατά τη περίοδο **1900-1921**. Η μετανάστευση αυτής της περιόδου, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 3, είχε κύριο προορισμό τις υπερατλαντικές χώρες (ειδικότερα τις ΗΠΑ) και οι μετανάστες κατάγονταν κυρίως από τη **Ν. Ελλάδα**² (Πελοπόννησο, τα νησιά και τη Στερεά Ελλάδα). Η μετανάστευση ήρθε ως απόρροια των ζητημάτων γαιοκτησίας (άνιση κατανομή της γεωργικής γης) και της δραστηκής καθίζησης των γεωργικών εισοδημάτων ιδιαίτερα στις μονοκαλλιεργητικές περιοχές (κρίση της σταφίδας). Τα προβλήματα αυτά ώθησαν κατά κύριο λόγο τα φτωχότερα οικονομικά στρώματα στη ξενητεία προκειμένου να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο.

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1913) η έκταση και ο πληθυσμός της χώρας διπλασιάστηκε. Με την προσάρτηση της Μακεδονίας το 1912 το αγροτικό πρόβλημα της χώρας διογκώθηκε ακόμη περισσότερο, λόγω των μεγάλων πεδιάδων της περιοχής, όπου κυριαρχούσαν τα τσιφλίκια. Οι μεγάλες ιδιοκτησίες κατείχαν σημαντικό ποσοστό της γεωργικής γης των «Νέων χωρών». Πιο συγκεκριμένα

² Στα τέλη της δεκαετίας του 1890 και στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα εκδηλώθηκε μια κρίση υπερπαραγωγής της σταφίδας, όπου ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής έμεινε αδιάθετο, ενώ η μικρή ποσότητα που απορροφούσε η αγορά είχε πολύ χαμηλή τιμή. Μια ειδική συγκυρία, η φυλλοξέρα που έπληξε τα γαλλικά αμπέλια στα τέλη του 19ου αιώνα, αύξησε υπέρμετρα τη ζήτηση της πελοποννησιακής σταφίδας, αφού οι οινοπαραγωγοί της Γαλλίας αναπλήρωσαν τις απώλειές τους με ελληνικά σταφύλια. Στις δεκαετίες του 1880 και 1890 η παραγωγή σταφίδας αυξήθηκε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς, για να καλύψει τη γαλλική ζήτηση, ενώ παράλληλα αυξήθηκε και η τιμή της. Όμως από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 η γαλλική παραγωγή άρχισε να επανέρχεται στο αρχικό της επίπεδο και η ζήτηση της ελληνικής σταφίδας έπεσε τόσο γρήγορα, όπως ακριβώς είχε αυξηθεί μερικά χρόνια νωρίτερα. Αυτή η κρίση ονομάστηκε «κρίση της σταφίδας». Πηγή Βεντούρα, Λίνα, (1999) «Οι δρόμοι της μεγάλης φυγής των Ελλήνων» στην εφημ Το Βήμα 19.12.1999 Πηγή <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=114&artid=117495&dt=19/12/1999>

σύμφωνα με τον Βεργόπουλο³ στη Θεσσαλία τα τσιφλίκια κατείχαν το 50-64% των καλλιεργούμενων εκτάσεων, στη Μακεδονία το 41-52% και στην Ηπειρο το 33-42%. Στις περιοχές όπου κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία, κύρια καλλιέργεια ήταν η σιτοκαλλιέργεια, γεγονός που καθιστούσε τις περιοχές αυτές τον σιτοβολώνα της χώρας. Η σημασία αυτών των περιοχών ήταν μεγάλη αφού εξασφάλιζαν την αυτάρκεια της χώρας σε σιτηρά και αφ'ετέρου συντελούσαν στη μείωση των εισαγωγών και κατά συνέπεια την διάσωση σημαντικών συναλλαγματικών αποθεμάτων. Στη Β. Ελλάδα κυριαρχούσαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες σε αντίθεση με τη Ν. Ελλάδα όπου κυριαρχούσε η μικρή ιδιοκτησία με την έμφαση να δίνεται κατά κύριο λόγο στις ελιές και στα αμπέλια.

Μέχρι το **1920** το εργατικό δυναμικό της υπαίθρου βρίσκει διέξοδο περισσότερο στην εξωτερική μετανάστευση παρά στην εγκατάσταση στις πόλεις (εσωτερική μετανάστευση). Το **1920** το **22,9%** του ελληνικού πληθυσμού ζει σε πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων, και το **61,9%** ζει σε πόλεις κάτω των 2000 κατοίκων. (Πίνακας 6+7)

Κατά τη διάρκεια των ετών **1921-1940** παρατηρείται μεγάλη μείωση στις υπερπόντιες μεταναστεύσεις δεδομένου του γεγονότος ότι το 1924 θεσμοθετήθηκαν στις ΗΠΑ μέτρα για τον περιορισμό των μεταναστών από τις χώρες της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης. Με τη *Μικρασιατική καταστροφή (1922)* περίπου 1,5 εκ. πρόσφυγες βρίσκουν καταφύγιο στην Ελλάδα. Οι μισοί από αυτούς εγκαθίστανται στην Αθήνα και τις άλλες πόλεις, οι δε υπόλοιποι εγκαθίστανται (ή αποκαθίστανται από το Κράτος-με κύριο κριτήριο την κοινή προέλευση) σε αγροτικούς οικισμούς κυρίως στον Βορειοελλαδικό χώρο (Μακεδονία). Τα στοιχεία της απογραφής του 1928 δείχνουν ότι το ποσοστό του πληθυσμού που ζει στα αστικά κέντρα αυξάνεται σε **31,1%** ενώ αντίστοιχα το ποσοστό εκείνων που κατοικούν σε αγροτικές περιοχές μειώνεται από το 61,9% στο **54,4%** (Πίνακας 6+7). Η διάρθρωση της έγγειας ιδιοκτησίας στην χώρα μας τροποποιείται ενώ αυτή τη περίοδο η γεωργική τεχνολογία είναι φτωχή και παρουσιάζει ελλείψεις. Τα καλλιεργητικά μέσα είναι υποτυπώδη και τα γεωργικά εφόδια περιορισμένα.

Το γεγονός πως τα αστικά κέντρα αποτελούνται κατά 38% από «ντόπιους», 33% εσωτερικούς μετανάστες και 29% πρόσφυγες⁴ μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα οφείλεται σε ένα βαθμό στην εσωτερική μετανάστευση από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα και σε ένα βαθμό στην εγκατάσταση σε αυτά των προσφύγων. Μικρές εσωτερικές μεταναστεύσεις κατά τον μεσοπόλεμο (**1918-1939**) οφείλονται κυρίως στη διανομή γαιών σε ακτήμονες και στην εγκατάσταση των προσφύγων σε κάποιες περιοχές. Τα τσιφλίκια περιορίστηκαν δραστικά, ο αγρότης αρχίζει να παράγει για δικό του λογ/σμό ενώ αρχίζει η εμπορευματοποίηση και ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας.

Κατά την περίοδο **1940-1950** κάτω από το βάρος των ειδικών συνθηκών της εμπόλεμης περιόδου συντελούνται σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών οι οποίες αν και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο φαινόμενο της «αγροτικής εξόδου» που ακολούθησε, οφείλεται κατά κύριο λόγο σε θέματα εξωτερικής πολιτικής,

³ Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», Αθήνα 1992, σ.136

⁴ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1935, σελ. ξη'

στρατιωτικών πιέσεων και ιδιαίτερων συνθηκών (εμπόλεμη περίοδος, εμφύλιος) παρά σε κοινωνικές ή οικονομικές συνθήκες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έξελιξη του ελληνικού πληθυσμού (1821-1971).

Έτη	Πληθυσμός	Έτη	Πληθυσμός	Έτη	Πληθυσμός
1821	938.765	1845	960.236	1896	2.433.806
1828	753.400	1848	986.731	1907	2.631.952
1838	752.077	1853	1.035.527	1929	5.016.889
1839	823.773	1856	1.062.627	1929	6.204.684
1840	850.246	1861	1.096.810	1949	7.344.852
1841	861.019	1870	1.457.894	1951	7.632.801
1842	853.005	1879	1.679.470	1961	8.388.553
1843	915.059	1889	2.187.208	1971	8.768.641

πηγή : ΕΣΥΕ. Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού της Ελλάδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής (%).

Περίοδοι	Ρυθμός μέσης ετήσιας μεταβολής (%)
1828-1840	1,00
1840-1861	1,40
1861-1920	6,00
1920-1928	2,96
1928-1940	1,50
1940-1951	0,35
1951-1961	0,99
1961-1971	0,45

Σημείωση : Η σημαντική αύξηση του πληθυσμού στους πίνακες 1 και 2 κατά την περίοδο 1861-1920 οφείλεται στην προσάρτηση των Ιονίων (1864) της Θεσσαλίας (1881), μέρους της Ηπείρου και της Κρήτης στην υπόλοιπη Ελλάδα.

8. Το δεύτερο κύμα μαζικής μετανάστευσης (μεταπολεμική περίοδος) έχει προσωρινό χαρακτήρα (οι μετανάστες αναζητούν μεγαλύτερα έσοδα με σκοπό να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και να τα επενδύσουν στη γεωργική εκμετάλλευση) και οι περιοχές από όπου αναχωρούν αφορούν κυρίως τη **Β. Ελλάδα (Μακεδονία, Ηπειρος, Θράκη)**

Η μεταπολεμική μετανάστευση χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη έξοδο προς τις πόλεις (με τον κύριο όγκο των μεταναστών να κατευθύνεται προς την Αθήνα) αλλά και το εξωτερικό (υπερατλαντικές χώρες πλην ΗΠΑ και αργότερα σε ανεπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες π.χ. Δ.Γερμανία, Βέλγιο).

Κατά τις περιόδους 1950-1959 και 1974-1981 συντελείται η αγροτική έξοδος δηλαδή η μαζική μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών με προορισμό το εσωτερικό της χώρας και τα αστικά κέντρα (εσωτερική μετανάστευση) ενώ τη περίοδο 1960-1974

κυριαρχεί η *εξωτερική μετανάστευση*, δηλαδή οι μετανάστες μετακινούνται με προορισμό το εξωτερικό της χώρας. Η αγροτική έξοδος θα σηματοδοτήσει την πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων (*αστικοποίηση*) η οποία συνοδεύεται από παράλληλη πληθυσμιακή *αποψίλωση/δημογραφική συρρίκνωση* του αγροτικού χώρου.

Η εξωτερική μετανάστευση την περίοδο **1950-1980** παρουσίασε αισθητή έξαρση σε σχέση με την περίοδο 1920-1940. Τα αίτια ήταν οι συνθήκες ζωής στον αγροτικό χώρο, η έλλειψη ευκαιριών εκπαίδευσης, η αντίδραση στους κοινωνικούς και πολιτικούς εξαναγκασμούς, η αβεβαιότητα στην απασχόληση, η αναζήτηση καλύτερων προοπτικών επαγγελματικής εξέλιξης, η ζήτηση εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής, οι διαφορές στο επίπεδο των αμοιβών ανάμεσα στην Ελλάδα και στις χώρες υποδοχής και η μακροχρόνια αποδημητική παράδοση των Ελλήνων⁵.

Από τη *δεκαετία του '60*, στην Ελλάδα (παραδοσιακά χώρα εξαγωγής μεταναστών), σημειώνεται πτώση της μετανάστευσης προς τις υπερπόντιες χώρες με αναπροσανατολισμό προς τις χώρες της βιομηχανικής Ευρώπης. Υπολογίζεται πως κατά τη περίοδο **1960-1973** πάνω από 1.000.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη χώρα μας με *κύριο προορισμό* τη Δ. Γερμανία. Σημαντικότεροι *τόποι προέλευσης* των Ελλήνων μεταναστών ήταν η Μακεδονία και η Θράκη.

Η περίοδος **1961-1970** στιγματίστηκε ως μια πολιτική περίοδος ασταθής κατά την οποία καταλύθηκε από τη χούντα η δημοκρατία. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής (*εκμηχάνιση, εγγειοβελτιωτικά έργα, αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, ανάπτυξη της βιομηχανίας, θεσμοποίηση της περιφερειακής αναπτυξιακής πολιτικής*). Η ταχεία ανάπτυξη των παραγωγικών τομέων (πρωτογενούς/δευτερογενούς) συνοδευόμενη από την αύξηση της εκμηχάνισης, ώθησε σημαντικό μέρος των ατόμων που ασχολούνται με τη γεωργία να εγκαταλείψουν τις αγροτικές περιοχές και να μετακινηθούν προς τις αστικές. Παράλληλα η εξωτερική μετανάστευση αυτή τη περίοδο φτάνει στο απόγειό της.

Κατά την περίοδο **1971-1980** ξεκινά η περίοδος της διεθνούς οικονομικής ύφεσης. Στην Ελλάδα με την επάνοδο της δημοκρατίας ξεκινούν οι διαδικασίες για την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ. Οι βιομηχανικές μονάδες μετακινούνται προς την περιφέρεια ενώ αρχίζει να εμφανίζεται ο μαζικός τουρισμός ο οποίος θα δημιουργήσει αναταράξεις στις περιοχές στις οποίες αναπτύσσεται (συγκρούσεις γύρω από την χρήση τη καλλιεργούμενης γης, υπέρογκες αυξήσεις στην αξία της γης με συνέπεια την αύξηση του κόστους για τους αγρότες, προσέλκυση εργατικού δυναμικού σε άλλους τομείς της οικονομίας όπως π.χ. τουριστικά επαγγέλματα κ.α.). Η διαδικασία ενσωμάτωσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση επιφέρει επιπλέον πιέσεις στις γεωργικές δομές. Η αγροτική έξοδος της δεκαετίας του 1960 σταματά και εμφανίζεται η *παλιννόστηση*. Οι παλιννοστούντες ανήκουν σε διάφορες ομάδες αποδήμων Ομογενών: μετανάστες πρώτης κυρίως γενιάς από τη δυτική Ευρώπη, μετανάστες διαφόρων γενιών από τις Η.Π.Α., τον Καναδά, την Αυστραλία και την Αφρική, πολιτικοί πρόσφυγες που εκπατρίστηκαν λόγω του εμφυλίου πολέμου. Στους Ομογενείς που αποφασίζουν να καταφύγουν και να εγκατασταθούν μόνιμα στο ελληνικό κράτος περιλαμβάνονται και

⁵ Μ. Παπαδάκης και Ν. Πετρόπουλος, «Γενικά συμπεράσματα και προτάσεις» στο *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις* τ. 1 (Αθήνα: Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, 1990), σελ. 500.

οι Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία που εγκαταλείπουν πατροπαράδοτες ελληνικές εστίες.

Η **παλιννόστηση** υπερβαίνει αριθμητικά τη μετανάστευση προς άλλες χώρες από το 1974⁶. Την περίοδο 1971-1986 επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα 625.000 άτομα. Το 61% προερχόταν από τις χώρες της δυτικής Ευρώπης και κυρίως από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας⁷. Οι μισοί περίπου από όσους προέρχονταν από τη Δυτική Γερμανία εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Οι παλιννοστήσαντες από τις υπερπόντιες χώρες εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Αττική, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου⁸. Σε ποσοστό 48% εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Με την πάροδο του χρόνου παρατηρήθηκε τάση για εγκατάσταση και σε άλλα αστικά κέντρα, όπως το Ηράκλειο, η Πάτρα, η Λάρισα και ο Βόλος.

Την ίδια δεκαετία ('80), η Ελλάδα αρχίζει να μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής ξένων μεταναστών, μια κίνηση που θα αρχίσει να κορυφώνεται ιδιαίτερα **μετά τη δεκαετία του '90**. Από 30.571 ξένους υπηκόους το 1951, στην απογραφή του 2001 οι ξένοι υπήκοοι αυξάνονται σε 797.093 (Πίνακας 4). Όπως χαρακτηριστικά λέγεται, κατά τη δεκαετία του '90 η Ελλάδα από χώρα με χαμηλή πυκνότητα μεταναστών μετατράπηκε σε χώρα με πυκνότητα μεταναστών ανάλογη με εκείνη των ΗΠΑ.⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Πληθυσμός της Ελλάδας κατά υπηκοότητα κατά τα έτη των επίσημων απογραφών

Έτος	Έλληνες υπήκοοι		Ξένοι υπήκοοι στην Ελλάδα	Πραγματικός πληθυσμός
	στην Ελλάδα	στο εξωτερικό		
1951	7.602.230	37.413	30.571	7.632.801
1961	8.333.817	71.925	54.736	8.388.553
1971	8.767.073	218.908	92.568	8.859.641
1981	9.568.993	98.343	171.424	9.740.417
1991	10.092.624	41.910	167.276	10.259.900
2001	10.166.987	39.608	797.093	10.964.080

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφών

Η υιοθέτηση του μοντέλου της εντατικής καλλιέργειας¹⁰, της μεγάλης επέκτασης των εγγειοβελτιωτικών έργων, της αύξησης των αρδευομένων εκτάσεων και του

⁶ Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης* (Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), 1986), σελ. 49

⁷ Ν. Πετρόπουλος, «Παλιννόστηση 1971-1986: πορίσματα της μικροαπογραφής του 1985-1986 και προτάσεις κυβερνητικής πολιτικής» στο *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις*, σελ. 89

⁸ Ο.π.π. σ. 91

⁹ Economist, 2002, σ. 5, Δήλωση του Δ. Παπαδημητρίου, Διευθυντή του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής των ΗΠΑ

¹⁰ Λουλούδης Λ., Γεωργικός Εκσυγχρονισμός και μεταβολή του Αγροτικού τοπίου. Τόπος: Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών 4/92, σ.139-140

τεχνολογικού εξοπλισμού καθώς και της αύξησης της χρήσης λιπασμάτων¹¹ αποτέλεσαν τα πρώτα βήματα της γεωργικής ανάπτυξης ενώ οι πληθυσμιακές μετακινήσεις αυτής της περιόδου σηματοδοτούν την ελληνική κοινωνία με βαθιές κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικές αλλά και πολιτισμικές αλλαγές οι οποίες βρίσκονται μέχρι τις μέρες μας σε πλήρη εξέλιξη.

Όμως προτού μπούμε στο κυρίως θέμα μας που αφορά τις επιπτώσεις του φαινομένου της μετανάστευσης στην ελληνική αγροτική κοινωνία θεωρούμε σημαντικό να ορίσουμε τι εννοούμε όταν λέμε **Αγροτική Κοινωνία**. Δυστυχώς ακόμη και στις μέρες μας υπάρχει διχογνωμία γύρω από τον ακριβή ορισμό της Αγροτικής Κοινωνίας.

- Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, μέλη της αγροτικής κοινωνίας θεωρούνται όλοι όσοι απασχολούνται στη γεωργία¹².
- Σύμφωνα με άλλη άποψη η έννοια «**αγροτική κοινωνία**» συναρτάται με το μέγεθος των οικισμών (αγροτικός οικισμός= οικισμός όπου ο πληθυσμός ανέρχεται σε 1000-5000 κατοίκους ενώ εάν ο πληθυσμός ενός οικισμού ξεπερνά τους 5000 κατοίκους τότε δεν θεωρείται αγροτικός)¹³

Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, ο πληθυσμός της χώρας μας διακρίνεται σε 3 βασικές κατηγορίες :

- τον **αγροτικό πληθυσμό**: είναι αυτός που διαμένει σε οικισμούς κάτω των 2000 κατοίκων.
- τον **ημιαστικό πληθυσμό**: είναι αυτός που διαμένει σε οικισμούς των 2000 έως 10.000 κατοίκων.
- τον **αστικό πληθυσμό**: είναι αυτός που διαμένει σε οικισμούς άνω των 10.000 κατοίκων.

Κρίνουμε αναγκαίο να διευκρινίσουμε πως όσον αφορά τα δημογραφικά στοιχεία που θα παραθέσουμε, ενώ στο παρελθόν ο όρος «**αγροτικός πληθυσμός**» περιελάμβανε εκείνες τις κοινωνίες που ασχολούνταν κατ' εξοχήν με τον πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, δασοκομία, αλιεία) και διέμεναν μόνιμα στον «**αγροτικό χώρο**» στις μέρες μας, ο «**αγροτικός χώρος**» κατοικείται από ανθρώπους που απασχολούνται εκτός από τον πρωτογενή τομέα και στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα, αφού οι τομείς αυτοί δεν περιορίζονται πλέον μόνο στα αστικά κέντρα. Ο αγροτικός χώρος λοιπόν σήμερα σε αντίθεση με το παρελθόν μπορεί να κατοικείται και από ανθρώπους που πολλές φορές δεν έχουν επαγγελματική σχέση με τον πρωτογενή τομέα. Στην Ελλάδα αγροτικός πληθυσμός είναι ο πληθυσμός που κατοικεί σε οικισμούς κάτω των 2000 κατοίκων ανεξαρτήτως του επαγγέλματος που ασκεί (επομένως η έννοια αγροτικός έχει περισσότερο γεωγραφική σημασία) ενώ γεωργικός πληθυσμός είναι αυτός που κατά κύριο επάγγελμα ή αποκλειστικά

¹¹ Μπεόπουλος Ν., Η επίδραση των αγροτικών δραστηριοτήτων στο περιβάλλον σελ.150 στο *Το περιβάλλον στην Ελλάδα (1991-1996)* Επιμ. Σπ. Παπασηπλιόπουλος, Θ. Παπαγιάννης και Σ. Κουβέλης, Εκδ. Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 1996

¹² Λ. Καζακόπουλος, Αγροτική κοινωνία και αγροτική κοινωνιολογία στο *Αγροτική Κοινωνιολογία*, Ηράκλειο 1990, σ. 35

¹³ ο.π.π.

ασχολείται με τη γεωργία (ή γενικότερα με δραστηριότητες του πρωτογενή τομέα) και κατοικεί στον αγροτικό χώρο.

3. ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1821-1950)

Οι πρώτες μαζικές μετακινήσεις του Ελληνικού πληθυσμού εντοπίζονται στους κατοίκους που προέρχονταν από άγονες ορεινές περιοχές της Ηπείρου και της Δ. Μακεδονίας οι οποίοι – μέχρι το 1880 περίπου – αναζήτησαν καλύτερες συνθήκες εργασίας καταφεύγοντας σε γειτονικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου υπήρχε ισχυρή παρουσία ελληνικών κοινοτήτων. Εκεί απασχολούνταν ως εποχικοί εργάτες γης, αρτοποιοί και μεταλλωρύχοι¹⁴. Κατόπιν τα έργα της διώρυγας του Σουέζ στην Αίγυπτο, ήρθαν να προσθέσουν έναν ακόμη πόλο έλξης για τους Έλληνες οι οποίοι μετανάστευσαν και δημιούργησαν παρoικίες σε 35 μικρές πόλεις της Αιγύπτου.

Το μαζικό όμως κύμα της υπερατλαντικής μετανάστευσης ξεκίνησε στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αι. με κύριο προορισμό τις *Ηνωμένες Πολιτείες*. Το υπερπόντιο μεταναστευτικό ρεύμα συγκροτούσαν κατά κύριο λόγο οι άντρες (89%) και σε ελάχιστο ποσοστό οι γυναίκες (11%)¹⁵ οι οποίες αναχώρησαν με χρονική υστέρηση.

3.1 (1821-1918) Πρώτο κύμα υπερατλαντικής μετανάστευσης : Ζητήματα γαιοκτησίας («εθνικές γαίες», «τσιφλίκια»)

Η καθυστερημένη ενοποίηση του ελληνικού κράτους είχε ως συνέπεια την επιβράδυνση στην εισαγωγή ενός ενιαίου καθεστώτος νομικών και θεσμικών ρυθμίσεων που θα αφορούσαν τις **σχέσεις γαιοκτησίας**.

Ετσι αφενός η **καθυστέρηση στην εγκαθίδρυση των αστικών σχέσεων γαιοκτησίας** με τη διανομή των τσιφλικιών και αφετέρου ο **κατατεμαχισμός του κλήρου** προσδιόρισαν τους ρυθμούς της συγκέντρωσης και της μεγέθυνσης οδηγώντας συγχρόνως στη γένεση σοβαρών διαρθρωτικών περιορισμών. Εάν προσθέσει κανείς τους κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες (προικοδότηση, κληρονομιά¹⁶) που επιβραδύνουν τη συγκέντρωση της γης, τότε εξηγείται καλύτερα η μέχρι σήμερα **κυριαρχία της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης**.

¹⁴ Λεξήμα (<http://www.lexima.gr/lxm/read-1445.html>)

¹⁵ Πολύζος, Ν. «Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα, Αθήνα 1981

¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό το εθιμικό δίκαιο που ίσχυε σε κάποια νησιά όπως π.χ. στην Κάρπαθο όπου ο πρωτότοκος γιός ήταν ο μοναδικός κληρονόμος των χωραφιών του πατέρα του και η πρωτότοκη κόρη κληρονομούσε όλα τα χωράφια της μητέρας της (συν την υπόλοιπη ακίνητη περιουσία όπως κατοικίες κλπ). Αυτό σήμαινε πως τα δευτερότοκα παιδιά μη έχοντας γη να καλλιεργήσουν είτε εργάζονταν ως δούλοι στα χωράφια των πρωτότοκων είτε στρέφονταν στη ξενιτιά για να αποκτήσουν έσοδα (είτε για να εργαστούν για να αυξήσουν την περιουσία των πρωτότοκων). Επίσης η ιδιοκτησία γης προσδιόριζε ακόμη και το δικαίωμα συμμετοχής στα δημόσια πράγματα («οι έχουσι την γην έχουσι και τον λόγον» έλεγαν). Αυτή η κατάσταση άρχισε να ανατρέπεται αφ'ότου οι μετανάστες που εν τώ μεταξύ είχαν βγάλει χρήματα στη ξενιτιά γύρισαν στη πατρίδα τους και αποφάσισαν να διεκδικήσουν δικαιώματα στα δημόσια δρώμενα κάτι το οποίο τελικά κατάφεραν. Β. Vernier, «Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων-πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο», Αθήνα 2001, σ. 56-57

Από συστάσεως του Νεοελληνικού κράτους όλα τα εδάφη που περιλαμβάνονταν στα όρια του νεοσύστατου κράτους και ανήκαν πριν στους Τούρκους ανακηρύχθηκαν «εθνική ιδιοκτησία». Στις αρχές του 1830 το ελληνικό κράτος εμφανίζεται να είναι ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του ελλαδικού χώρου κατέχοντας περίπου το 30-50 % των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Το κράτος απαιτούσε το 15% της ακαθάριστης παραγωγής ως ενοίκιο για την μίσθωση της γης ενώ μαζί με το φόρο της δεκάτης το ποσοστό που όφειλε να καταβάλλει ο ενοικιαστής της γης στα δημόσια ταμεία ανέβαινε στο 25% περίπου της ακαθάριστης παραγωγής γεγονός που έκανε δυσβάσταχτο το κόστος παραγωγής για αυτόν.

Οι «εθνικές γαίες» (παρουσία του κράτους ως ιδιοκτήτη και οικονομικού διαχειριστή της γης) δημιούργησαν σύγχυση όσον αφορά το θεσμικό ιδιοκτησιακό καθεστώς των καλλιεργούμενων γαιών. Ο αγροτικός κόσμος ήδη από το 1840 απαιτούσε την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και την διανομή της γης στους αγρότες. Η καθυστερημένη όμως ενοποίηση του ελληνικού κράτους είχε ως συνέπεια την επιβράδυνση στην εισαγωγή ενός ενιαίου καθεστώτος νομικών και θεσμικών ρυθμίσεων που θα αφορούσαν τις σχέσεις γαιοκτησίας.

Το 1871 επί κυβέρνησης Κουμουνδούρου πραγματοποιήθηκε η διανομή των εθνικών γαιών στους καλλιεργητές (πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση) με τα γνωστά εντυπωσιακά αποτελέσματα όσον αφορά την εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής της χώρας και την ανάπτυξη των εξαγωγών (όπως η κορινθιακή σταφίδα).

Η ενασχόληση με τη μονοκαλλιέργεια σε περιοχές όπου επικρατούσε ο μικρός κλήρος που δεν αξιοποιούνταν για αυτοκατανάλωση αλλά προσανατολιζόταν σε μη ελεγχόμενη από τον παραγωγό αγορά, αποδείχτηκε πως στο παρελθόν αποτέλεσε μια οικονομική δραστηριότητα υψηλού κινδύνου που είχε ως αποτέλεσμα τη δραστική μείωση του εισοδήματος των αγροτών (κρίση της σταφίδας ή σταφιδική κρίση) με συνέπεια τη μαζική μετανάστευση των αγροτών και την επίδραση στη δημογραφική κατάσταση της συγκεκριμένης ή και της ευρύτερης περιοχής. Υπό ευνοϊκές συνθήκες ζήτησης της παραγωγής, στις περιοχές που ασχολούνταν με τη μονοκαλλιέργεια, ο αγροτικός χώρος έγινε εξαιρετικά ελκυστικός και ενισχύθηκε δημογραφικά με εσωτερικές μεταναστεύσεις εργατικού δυναμικού γειτονικών περιοχών. Αντίθετα, η μείωση της ζήτησης έκανε τον αγροτικό χώρο απωθητικό ακόμη και για το γηγενές στοιχείο, ιδιαίτερα όταν αυτός δεν προστατεύτηκε από θεσμικούς παράγοντες.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της «σταφιδικής κρίσης» η οποία έπληξε από τα τέλη του 19^{ου} αι. έως τις αρχές του 20ού αι. κατά κύριο λόγο τη Πελοπόννησο αλλά και άλλες περιοχές ως απόρροια της ενασχόλησης με τη μονοκαλλιέργεια. Πολλές αγροτικές περιοχές απογυμνώθηκαν τελείως από το ενεργό δυναμικό τους το οποίο στράφηκε σε ένα δίχως προηγούμενο μεταναστευτικό ρεύμα κυρίως προς τις υπερατλαντικές χώρες αναζητώντας απασχόληση για αύξηση του εισοδήματος το οποίο είχε ωστόσο καταβαραθρωθεί. Αιτία της μετανάστευσης αποτέλεσε η οικονομική κρίση που έπληξε τις αγροτικές περιοχές (κυρίως της Πελοποννήσου) και η οποία σε συνδυασμό με την υπερχρέωση των αγροτών στους τοκογλόφους και την κακοδιοίκηση και την επιβολή υψηλής φορολογίας έπληξε τα χαμηλά εισοδήματα.¹⁷

¹⁷ Ανδρέας Ι. Βλάχος, «Διαλέξεις περί του εν Αμερική ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως» στο *Ελληνισμός, μηνιαία εθνική επιθεώρησης*, Έτος ΙΒ, τ. 138-9, Μάιος-Ιούνιος 1909, σ. 272 «η απελπισία και η απόγνωση εις ην περιήλθεν ο ελληνικός λαός ένεκεν οικονομικής σήψεως, κοινωνικής διαφθοράς

και οδήγησε σημαντικό αριθμό αγροτών στη μετανάστευση. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως από τις επαρχίες Κυνουρίας, Λακεδαιμόνος και Επιδαύρου οι κάτοικοι έφευγαν για να αντιμετωπίσουν τη «μεγάλη ένδεια» που επικρατούσε στον τόπο τους¹⁸. Είναι αξιοσημείωτο πως το 1912 ο αριθμός των μεταναστών από τη Λακωνία στις Ηνωμένες Πολιτείες ανερχόταν σε 17.500 άτομα¹⁹.

Από το 1891 μέχρι το 1920 είχαν αναχωρήσει συνολικά 386.611 άτομα εκ των οποίων 368.699 (το 95,36% δηλαδή) για τις ΗΠΑ (Πίν.4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 - Μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες 1891-1920

Έτη	Σύνολο μεταναστών	Μετανάστες προς ΗΠΑ	Μετανάστες προς άλλες χώρες
1891-1900	16.979	16.979	-
1901-1905	51.479	49.962	1.517
1906-1910	122.034	117.557	4.477
1911-1915	128.521	118.916	9.605
1916-1920	67.598	65.285	2.313
Σύνολο	386.611	368.699	17.912

Πηγή: Εμκε - Πουλοπούλου Η., Προβλήματα μετανάστευσης - παλιννόστησης, Αθήνα, 1986, σ. 38.

Η Ελλάδα αρχίζει να στερείται το πιο ζωντανό, αναπαραγωγικό τμήμα του πληθυσμού της με ανυπολόγιστες δημογραφικές, κοινωνικές αλλά και οικονομικές συνέπειες.

3.1.α Το ζήτημα των «εθνικών γαιών» και η σταφιδική κρίση

Στην Κορινθία η μετανάστευση ξεκίνησε το 1899 ως αποτέλεσμα της ραγδαίας μείωσης των εξαγωγών της σταφίδας (σταφιδική κρίση) με απόρροια την υπερχρέωση των αγροτών στους τοκογλύφους και κατά συνέπεια τη μείωση του εισοδήματός τους. Η σταφιδική κρίση συνδέεται με το ζήτημα των «εθνικών γαιών» και της μονόπλευρης μονοκαλλιέργειας στην οποία επιδόθηκαν οι καλλιεργητές.

Αυτή τη περίοδο η μέχρι πρότινος κλειστή αγροτική οικονομία, που λειτουργούσε στο πλαίσιο της αυτάρκειας χρησιμοποιώντας αρχαϊκές μεθόδους καλλιέργειας, αρχίζει να μετασχηματίζεται. Η αλόγιστη επέκταση των σταφιδαμπελώνων έφτασε σε εντυπωσιακά ποσοστά - περισσότερο από το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας- (Πίνακας 5), δημιουργώντας ευφορία στους καλλιεργητές. Στη συνέχεια όμως ως μέρος μιας γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας της χώρας και λόγω της ανάκαμψης των γαλλικών αμπελώνων²⁰ η υπερπαραγωγή οδήγησε στην πτώση της ζήτησης και κατά συνέπεια των τιμών της σταφίδας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη πτώση της εισαγωγής συναλλάγματος (από τις

και πολιτικής κακοδαιμονίας προκάλεσαν το ακατάσχετον ρεύμα της εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως [...] η εις Αμερικνήν μετανάστευσις είναι λαϊκή εξέγερσις».

¹⁸ ΙΑΥΕ (Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών), φ. Α12.1/1891, Επιστολή του Έλληνα προξένου στη Ν.Υόρκη Δημητρίου Μπότσαρη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Λέοντα Δεληγιώργη, αρ. πρωτ. 06562, 30/5-11/6 1891, «Εις τινάς των επαρχιών τούτων, ένεκα της πληθούς των μεταναστευσάντων, μόνον οι γέροντες και αι γυναίκες έμειναν εν τω τόπω»

¹⁹ Εμμ. Ρέπουλης, Μελέτη Σχεδίου Νόμου περί Μεταναστεύσεως, Αθήνα 1912, σ. 143

²⁰ Καίτη Αρώνη-Τσίχλη «Ο πόλεμος της σταφίδας» άρθρο στο Βήμα της 18.4.1999 Πηγή <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=114&artid=110103&dt=18/04/1999>

εξαγωγές) η οποία υποβοηθούσε τα δημοσιονομικά και συναλλαγματικά προβλήματα που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Η κρίση αυτή τελικά αποτέλεσε μία από τις αιτίες που οδήγησε την Ελλάδα στο «δυστυχώς επτωχεύσαμεν».

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 - Εκτάσεις αμπελώνων 1830-1911

Έτος	Έκταση (σε στρμ)	Μεταβολή
1830	38.000	
1860	220.000	560%
1878	435.000	200%
1900	700.000	160%
1911	600.000	- 15%

Πηγή: Πιζάνιας Π., «Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση». Αθήνα 1988, σελ. 31 (Μαλαΐδης Φ., σελ. 30).

Η σταφιδική κρίση η οποία ξέσπασε το 1893 ως απόρροια της μονοκαλλιέργειας και της μονοεξαγωγής της σταφίδας σε συνάρτηση με την γενικότερη οικονομική δυσπραγία της χώρας αλλά και τις αντίξοες διεθνείς συγκυρίες, εκτός από τη Β.Δ. Πελοπόννησο έπληξε και άλλα μέρη, όπως για παράδειγμα τη Κεφαλονιά από την οποία μετανάστευσαν περίπου 20.000 Κεφαλονίτες κατά τις 2 πρώτες δεκαετίες του 20ού αι.²¹ Τα αποτελέσματα της σταφιδικής κρίσης ήταν αφ' ενός να γίνει αντιληπτή η αναγκαιότητα να στραφεί η χώρα σε παραγωγικότερες δραστηριότητες και αφ' ετέρου να θέσει τα θεμέλια μιας δίχως προηγούμενο μετανάστευσης που άρχισε στα τέλη του 19^{ου} αι. Η μετανάστευση αυτή (υπερατλαντική και εσωτερική) έμελλε να συνεχιστεί και να στιγματίσει τον 20ό αι. οδηγώντας τις αγροτικές κοινωνίες σε σημαντικές ανακατατάξεις και μετασχηματισμούς (εγκατάλειψη υπαίθρου, μετακίνηση και συσσώρευση σημαντικού αριθμού αγροτικού εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα και κυρίως στις περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά)

3.1.1. Το ζήτημα των τσιφλικιών και η εξέγερση του Κιλελέρ (Θεσσαλία)

Στη Θεσσαλία (παραμονές της προσάρτησης το 1881) οι Τούρκοι ιδιοκτήτες της γης στη Θεσσαλία, έσπευσαν να μεταβιβάσουν τις ιδιοκτησίες τους σε μεγάλους Έλληνες χρηματιστές και εμπόρους της διασποράς, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό βρέθηκαν να είναι ιδιοκτήτες τεραστίων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης.

Η ιδιοποίηση των τσιφλικιών εκτάσεων από τους δικαιούχους (γαιοκτήμονες) οι οποίοι μετέτρεψαν το δικαίωμα του «τεσσαρούφ²²» («τίτλοι διηνεκούς εξουσιάσεως»

²¹ Costa Janeen Arnold, "The history of Migration and Political Economy in Rural Greece: A case study" στο Journal of Modern Greek Studies, τ.6, αρ. 2 Οκτ. 1988, σ. 173

²² Κατά το άρθρο 3 του Οθωμανικού νόμου της 7 Ραμαζάν περί γαιών του οποίου οι διατάξεις οι ρυθμίζουσες τα επ' αυτών δικαιώματα ιδιωτικής φύσεως διατηρήθηκαν σε ισχύ στις Νέες Χώρες με το άρθρο 2 της παραγράφου 4 του Ν.147/1914, η κυριότητα των αγρών, ως δημοσίων γαιών ανήκε στο Δημόσιο. Μπορούσε όμως με τίτλο (ταπίο) να παραχωρηθεί επί δημοσίων γαιών, άρα και επί αγρών, από το Δημόσιο σε ιδιώτη, ιδιόρρυθμο δικαίωμα εξουσιάσεως (τεσσαρούφ) που ισοδυναμούσε με διηνεκή μίσθωση. Στη Δωδεκάνησο για παράδειγμα μετά την ισχύ του Κτηματολογικού Κανονισμού ήταν κατά νόμο δυνατή η απόκτηση δικαιώματος «τεσσαρούφ» επί δημοσίου κτήματος όχι μόνο με παραχώρηση από το Κράτος (τον Κυβερνήτη) αλλά και με 10ετή εξουσίασή του, και μάλιστα χωρίς να είναι απαραίτητο, στη δεύτερη περίπτωση, να έχει αυτό παραχωρηθεί προηγουμένως σε ιδιώτη και να έχει καταγραφεί η σχετική πράξη στο κτηματολόγιο. Όπως διαβάζουμε σε απόφαση του Εφετείου Δωδεκανήσου 355/2002 «Η κτήση κυριότητας ή άλλου εμπράγματος δικαιώματος κρίνεται σύμφωνα με το δίκαιο που ίσχυε κατά το χρόνο

δημόσιας γης που μετατράπηκαν σε τίτλους κυριότητας το 1917 με τον Ν.1072/1917 και μετέτρεψαν το δικαίωμα νομής σε τίτλο ιδιοκτησίας) είχε δραματικές συνέπειες για τους καλλιεργητές. Όχι μόνο έπαψαν να απολαμβάνουν τα προνόμια που τους παρείχε το Οθωμανικό δίκαιο αλλά καταργήθηκε το εμπράγματο δικαίωμα²³ που διατηρούσαν πάνω στην καλλιεργούμενη γη κι έτσι μετατράπηκαν σταδιακά σε απλούς αγρομισθωτές. Με τη νέα κατάσταση, οι έλληνες πλέον τσιφλικάδες, που διαδέχθηκαν τους οθωμανούς, έγιναν κυρίαρχοι της γης που κατείχαν ενώ οι κολλίγοι είχαν περιπέσει σε καθεστώς δουλοπαρoίκου. Οι τσιφλικάδες μπορούσαν πλέον με την εκπνοή των μισθωτηρίων συμβολαίων να εκδιώκουν τους καλλιεργητές από το τσιφλίκι. Οι κολλίγοι διεκδίκησαν μαχητικά την επαναφορά των πραγμάτων στο προηγούμενο καθεστώς, ενώ έθεταν και θέμα απαλλοτριώσεων. Η αδιαφορία του ελληνικού κράτους για την κατασκευή εγγειοβελτιωτικών έργων σε συνδυασμό με την αντίθεση του Χαριλάου Τρικούπη για τη διανομή γης στους κολλίγους²⁴ οδήγησε σε μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους τσιφλικάδες και

που έλαβαν χώρα τα πραγματικά περιστατικά και ειδικότερα στη Δωδεκάνησο μέχρι την έναρξη εφαρμογής του Ιταλικού αστικού κώδικα δηλ. την 1-1-1932, ίσχυε ο Οθωμανικός νόμος, ο οποίος διέκρινε τα ακίνητα σε ιδιότητα (μουλκ), δημόσιες γαίες (εραζι – εμιριέ), γαίες αφιερωμένες (μεβκουφέ), γαίες προορισμένες σε κοινή και δημόσια χρήση ενός και μόνο χωριού (μετρουκέ), και σε νεκρές γαίες (μεββάτ). Οι δημόσιες γαίες (εραζι – εμιριέ) δηλ. οι καλλιεργήσιμες και αγροτικές εκτάσεις μπορούσαν είτε να παραχωρηθούν σε ιδιώτες με την καταβολή δικαιώματος και ετήσιας δόσης, οπότε εκδιδόταν τίτλος (ταπίο-ιαρι), είτε από τον σφετεριστή, ο οποίος καταλάμβανε αλλά και καλλιεργούσε επί δεκαετία χωρίς δικαστική αμφισβήτηση, οπότε εκδιδόταν και γι' αυτόν ταπίο, σε αμφότερες τις περιπτώσεις αποκτούσαν μόνο τη διηλεκτή ωφέλιμη κυριότητα (τεσσαρούφ) ενώ την ψιλή κυριότητα (ρεκαμπέ) διατηρούσε το Οθωμανικό Δημόσιο. Επί δασών ο σφετεριστής αποκτούσε τεσσαρούφ μόνο κατόπιν εκδόσεως ταπίου, όχι ως αποδεικτικού ως άνω αλλά ως συστατικού εγγράφου. Το τεσσαρούφ μπορούσε να μεταβιβαστεί εν ζωή ή αιτία θανάτου υπό τον όρο αδειάς της αρχής και καταβολής τέλους (ταπού), όχι όμως με εκ διαθήκης διαδοχή αν και οι κληρονόμοι είχαν το δικαίωμα μεταβιβάσεως (χακί – νικάλ) ή εγκαταστάσεως. Η μη καλλιέργεια των αγρών επί τριετία χωρίς δικαιολογημένη αιτία αποτελούσε λόγω έκπτωσης από το τεσσαρούφ, κι επανεκχωρήσεως του δικαιώματος σε τρίτο με προτιμώμενο όμως τον πρώην εξουσιαστή. Η διάκριση των ακινήτων ίσχυε για όλα τα νησιά της Δωδεκανήσου ως τοπικό δίκαιο, διατηρουμένης τόσο από τον Κτηματολογικό Κανονισμό (132/1929) όσο και μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου με την υπόλοιπη Ελλάδα (510/1947) όχι όμως και η δεκαπενταετής κτητική παραγραφή για νησιά της Δωδεκανήσου, όπως η Κάρπος, τα οποία δεν διαθέτον κτηματολογικά γραφεία, διότι η προθεσμία αρχίζει από της γενομένης καταχωρήσεως. Χρησικτησία ακινήτων νομικής φύσης μουλκ και εραζι – εμιριέ δεν προβλεπόταν στο Οθωμανικό δίκαιο με εξαίρεση το δικαίωμα τεσσαρούφ από το σφετεριστή κατόπιν δεκαετούς καλλιέργειας, σε αντίθεση με τον Ιταλικό αστικό κώδικα που την εισήγαγε για πρώτη φορά από Ιανουάριο 1932 και απαιτούσε αρχικά τριακονταετή νομή ακόμη και επί ακινήτων μιρί ή εραζι – εμιριέ, που απαγόρευε το Οθωμανικό δίκαιο, ενώ από τον Απρίλιο του 1942 ο Ιταλικός αστικός κώδικας απαιτούσε εικοσαετή νομή, όπως και εν συνέχεια απαιτούσε ο ελληνικός αστικός κώδικας από εφαρμογής του (Δεκέμβριο του 1947) εισάγοντας την έκτακτη χρησικτησία. Επί ισχύος του Οθωμανικού δικαίου δηλ. μέχρι Ιανουάριο 1932 δεν προβλεπόταν η χρησικτησία, συνεπώς δεν μετρούσε χρόνος νομής, ο Ιταλικός αστικός κώδικας προέβλεπε αρχικά τριακονταετή αργότερα εικοσαετή νομή άρα, με δεδομένη την απαγόρευση της παραγραφής κάθε δικαιώματος του Δημοσίου επί ακινήτων από Ιανουάριο 1949, οπότε και εισήχθη το πρώτον στη Δωδεκάνησο ο α.ν 1539/38, δεν ήταν δυνατόν να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος χρόνος χρησικτησίας επί δημοσίων ακινήτων σε αντίθεση όμως με το δικαίωμα τεσσαρούφ, που μπορούσε ν' αποκτηθεί μόνο μέχρι συμπλήρωσεως τον Ιανουάριο 1947 δεκαετούς εξουσιάσεως τόσο μετά την έναρξη ισχύος του Κτηματολογικού Κανονισμού επί παραχωρηθέντων όσο και επί μη παραχωρηθέντων εκτάσεων σε ιδιώτες. Με τον ν. 2100/52 εν συνέχεια αποσβέστηκε το δικαίωμα ψιλής κυριότητας του Δημοσίου επί των δημοσίων γαιών (εραζι – εμιριέ) και το υπάρχον τεσσαρούφ μετατράπηκε πλέον σε πλήρη κυριότητα (Πηγή Δικηγορικός Σύλλογος Ρόδου: http://www.dsr.gr/law_details.asp?lawID=122) Βέβαια στη Δωδεκάνησο επί Ιταλοκρατίας (1912-1945) συνεχίστηκε το οθωμανικό δίκαιο με αποτέλεσμα πολλά αγροτικά κτήματα επειδή δεν καλλιεργούνταν είτε από αμέλεια είτε λόγω μετανάστευσης να περιέλθουν στη κυριότητα του Δημοσίου δίχως καμία απολύτως αποζημίωση στους ιδιοκτήτες τους. Όταν ιδρύθηκε το Κτηματολόγιο για λογαριασμό του Ιταλικού Δημοσίου πολλές περιουσίες χάθηκαν επειδή στην Ελλάδα παλαιότερα ίσχυε το εθμικό δίκαιο κατά το οποίο οι γονείς μοίραζαν είτε δια λόγου τη περιουσία στα παιδιά τους είτε με προικοσύμφωνα δίχως να διαθέτουν τίτλους ιδιοκτησίας όπως τους εννούμε σήμερα.

²³ Επί Τουρκοκρατίας, οι τσιφλικάδες είχαν μόνο το δικαίωμα εισπράξεως των προσόδων επί των μεγάλων εκτάσεων που κατείχαν, ενώ οι κολλίγοι είχαν πατροπαράδοτα δικαιώματα επί των κοινόχρηστων χώρων του τσιφλικιού (επί της γης, των οικιών, των δασών και των βοσκοτόπων)

²⁴ Ο Χαρ. Τρικούπης ήταν αντίθετος με τη διανομή γης στους κολλίγους γιατί δεν ήθελε να χάσει τους ξένους επενδυτές και την εισροή νέων κεφαλαίων στην Ελλάδα.

τους κολλίγους συγκλόνισαν την κοινωνική ζωή της Θεσσαλίας (1881-1910) με κορύφωση το Κιλελέρ τον Μάρτιο του 1910).

Με τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση όπου περιλαμβανόταν η *διανομή της γης*, η *αναδιάρθρωση και εκμηχάνιση των καλλιεργειών* και η *εισαγωγή θεσμών «γεωργικής πίστης»* (π.χ. αγροτικές τράπεζες) τα τσιφλίκια απαλλοτριώθηκαν σταδιακά και η γη αποδόθηκε στους αγρότες.

1.2 Μεσοπόλεμος²⁵ (1919-1939) : Μαζική εισροή των προσφύγων από Μ. Ασία/ Διανομή γαιών σε ακτήμονες

Η προοδευτική επιδείνωση των συνθηκών ζωής των αγροτών που εργάζονταν στα τσιφλίκια είχε ήδη σπρώξει πολλούς αγρότες της Θεσσαλίας στη μετανάστευση. Το μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό συνεχίστηκε (με μειωμένους ρυθμούς) έως το 1924 οπότε θεσμοθετήθηκαν στις ΗΠΑ μέτρα για τον περιορισμό των μεταναστών από τις χώρες της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης.

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ο ελληνικός αγροτικός χώρος γνώρισε ραγδαίες εξελίξεις και αλλαγές. Είναι η πρώτη φορά που ο κρατικός μηχανισμός, μέσω θεσμικών παρεμβάσεων, επιδοτήσεων και ελαφρύνσεων επιχείρησε να μεταφέρει πόρους προς τον τομέα της γεωργίας. Η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση και η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων, η ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας (ήδη από το 1917) και των αυτόνομων οργανισμών συγκέντρωσης και διαχείρισης εγχώριων προϊόντων στη συνέχεια, η ψήφιση του ν. 602/1914 για τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και η επέκταση των χορηγήσεων της Εθνικής Τράπεζας στον αγροτικό πληθυσμό μετά το 1915, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα στην ελληνική ύπαιθρο, η προώθηση της πολιτικής της «αυτάρκειας» και της εξοικονόμησης συναλλάγματος (όπως έγινε για τα σιτηρά αφού η σιτάρκεια ήταν ο πρωταρχικός στόχος των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων) καθώς και η επέκταση των εξαγωγικών φυτειών σε βάρος των «παραδοσιακών» καλλιεργειών, συνθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου.

Αυτή τη περίοδο διπλασιάζονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με αποτέλεσμα την εντυπωσιακή αύξηση της αξίας της γεωργικής παραγωγής. Πραγματοποιείται αναπροσανατολισμός των καλλιεργειών οπότε δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την περαιτέρω εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής.

Η μείωση της παραγωγής της σταφίδας αντισταθμίστηκε από την ενίσχυση της βαμβακοκαλλιέργειας και της καπνοκαλλιέργειας που αν και καταλάμβανε μόνο το 3-4% της καλλιεργούμενης επιφάνειας συμμετείχε στο συνολικό εισόδημα της γεωργίας κατά 20% ενώ ταυτόχρονα εξασφάλιζε περισσότερο από το 50% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας.

²⁵ Μεσοπόλεμος συμβατικά ονομάζεται η χρονική περίοδος ανάμεσα στον Α΄ και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1919-1939).

Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από :

- Τη μαζική έλευση και εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού από τη Μ. Ασία το 1922, πολλοί από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στον αγροτικό χώρο. Αν και δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1922 γνωρίζουμε πως το 1928 απογράφηκαν 1.221.849 άτομα στα οποία όμως περιλαμβάνονταν και όσοι είχαν έρθει από τη Βουλγαρία, τη Ρωσία και αλλού.
- Τις απαλλοτριώσεις που έγιναν στη δεκαετία του 1920 κάτω από το κλίμα των κοινωνικών πιέσεων και την επικράτηση των μικρομεσαίων χωρικών εκμεταλλεύσεων (συνήθως πολυτεμαχισμένων και διάσπαρτων σε διάφορες περιοχές).
- Την ελλειπή γεωργική τεχνολογία (Υποτυπώδη καλλιεργητικά μέσα-Περιορισμένα γεωργικά εφόδια)

Η αγροτική κοινωνία μεταβαίνει σε μια νέα εποχή, αυτήν του εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας (αν και σύμφωνα με κάποιους μελετητές ο εκχρηματισμός της αγροτικής κοινωνίας είχε ήδη ξεκινήσει από τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές της Πελοποννήσου). Ταυτόχρονα εισβάλλουν οι αστικές συνήθειες στο λιτό τρόπο ζωής των αγροτών²⁶ οι οποίοι όχι μόνο τις υιοθετούν, μα αρχίζουν να εγκαταλείπουν τη σκληρή δουλειά στην οποία μέχρι τότε βασιζόταν η παραγωγή τους. Ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας συντελεί στην εμφάνιση των ταξικών διακρίσεων οι οποίες συνδέονται με το είδος της σχέσης των χωρικών με τη γη²⁷.

Το σύνολο των Ελλήνων που μετανάστευσαν αυτή τη περίοδο ανέρχεται σε 92.735 άτομα από τα οποία 63.076 (68%) εγκαταστάθηκαν στις ΗΠΑ και 29.659 (32%) μετανάστευσαν κυρίως στον Καναδά, την Αυστραλία, την Αφρική και άλλες χώρες.

²⁶ Τα μέλη των αγροτικών κοινωνιών έως τον εκχρηματισμό της αγροτικής κοινωνίας αποτελούσαν μια τάξη μικροκαλλιεργητών που διατηρούσαν το ατομικό τους νοικοκυριό και χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά τα μέλη της οικογένειας ως εργατική δύναμη. Μετά τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας διακρίνουμε τον σχηματισμό στρωμάτων τάξεων μεταξύ των χωρικών. Οι χωρικοί δηλαδή αρχίζουν να διαφοροποιούνται σε φτωχούς, μεσαίους και πλούσιους (Archetti P. And Svein Aaass, 1978).

²⁷ Οι ακτήμονες οι οποίοι νοικιάζουν γη για καλλιέργεια συγκαταλέγονται στους φτωχούς, όσοι διαθέτουν ιδιόκτητη γεωργική γη που τη καλλιεργούν χρησιμοποιώντας τα μέλη της οικογένειας ως εργατική δύναμη ανήκουν στους μεσαίους. Όσοι κατέχουν τις μεγαλύτερες και πιο γόνιμες εκτάσεις και δύνανται να μισθώνουν συστηματικά αγρεργάτες για τις καλλιέργειες συγκαταλέγονται στους πλούσιους, οι αγρεργάτες αντιπροσωπεύουν το κατώτερο στρώμα των φτωχών χωρικών οι οποίοι δεν έχουν διαθέτουν ιδιόκτητη γη αλλά διαθέτουν τα εργατικά τους χέρια στους μεσαίους και τους πλούσιους). Α. Καζακόπουλου, «Η κοινωνία των χωρικών και η μετάβαση στη σύγχρονη αγροτική κοινωνία» στο Αγροτική Κοινωνιολογία, Ηράκλειο 1990, σ. 49-50

3.3. Η εμπόλεμη δεκαετία (1940-1950) – Η εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο

Κατά τη πολεμική περίοδο 1940-1949 μετακινούνται βιαίως πληθυσμοί προς τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης (1940-1945), προς χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού (1946-1949) -περίοδο της εμφύλιας αναμέτρησης- αλλά και προς τα αστικά κέντρα. Οι σφοδρές συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα αυτή τη περίοδο ωθούν εκατοντάδες χιλιάδες κατοίκους της υπαίθρου να εγκαταλείψουν τις εστίες τους αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο. Άλλοι καταφεύγουν στα αστικά κέντρα και άλλοι αναχωρούν για τις χώρες του τότε Ανατολικού συνασπισμού.

Αν και δεν γνωρίζουμε ακριβώς πόσα άτομα μετακινήθηκαν προς τη Κεντρική Ευρώπη αυτή τη περίοδο²⁸, πάντως αρκετοί από αυτούς τους μετανάστες επέζησαν επέστρεψαν αργότερα στην Ελλάδα κατά κύριο λόγο ως **παλλινοστούντες** (δεκαετία του '80).

Μετά το τέλος του Β Παγκόσμιου Πολέμου και συγκεκριμένα μετά το 1946, η μετανάστευση συνεχίζεται με βραδείς ρυθμούς και οι μετανάστες μετακινούνται κυρίως προς άλλες (πλην των ΗΠΑ) υπερπόντιες χώρες. Συγκεκριμένα το σύνολο των μεταναστών αυτής της περιόδου (1946-1953) ανήλθε σε 49.791 άτομα. Από αυτά 21722 (43,6%) άτομα είχαν προορισμό τον Καναδά και την Αυστραλία. Ο αστικός πληθυσμός το 1951 παρουσιάζεται αυξημένος σε σχέση με το 1940 (37,7% από 32,8%) ενώ ο αγροτικός δείχνει πτωτική πορεία (47,5% από 52,4%)

4. ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1951-σήμερα)

Η περίοδος μετά το 1950 χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο των έντονων μετακινήσεων των πληθυσμών. Η Ελλάδα προσπαθεί να απαλείψει τις συνέπειες από την απώλεια του ανθρώπινου δυναμικού της αλλά και των παραγωγικών της πηγών (ζώων, εργαλείων) λόγω του Πολέμου και να ανασυγκροτηθεί. Δραματική είναι η πτωτική τάση που παρουσιάζουν τα νούμερα όσον αφορά την ενασχόληση με τη γεωργία μετά το 1950. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, η γεωργία αποτελούσε τον κύριο τομέα απασχόλησης του Ελληνικού εργατικού δυναμικού. Το 1961 στη γεωργία απασχολούνταν 1,96 εκατομμύρια άτομα ή ποσοστό 53,9% των συνολικά απασχολούμενων (Πίνακας 6) και μέσο όρο ηλικίας τα 35,6 έτη. Το 1971 το ποσοστό των ασχολούμενων με τη γεωργία πέφτει στο 40,6% με τον μέσο όρο ηλικίας να ανεβαίνει στα 42,8 έτη ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία του 1991 το ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία έχει κατέβει στο 17,3% με τον μέσο όρο ηλικίας να έχει ανέβει στα 50,9 έτη (Πίνακας 6.1.).

²⁸ Αναφέρεται ότι από το 1945 έως το 1947, 150 έως 200 χιλιάδες άτομα, θεωρούμενα ως ανήκοντα στην ηττημένη στον εμφύλιο Αριστερά, εγκατέλειψαν, κυρίως με τη βία, την υπαίθρο μετακινούμενα προς τις μεγάλες πόλεις (Μαργαρίτης 1999:31). Σύμφωνα με κάποιες πηγές στη διάρκεια της κατοχής και του εμφύλιου μετακινήθηκαν από αγροτικές περιοχές προς άλλες ή προς τις πόλεις 800.000 άτομα (Κοτζαμάνης 1990: 108-110)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Γεωργικό Εργατικό δυναμικό κατά ηλικία, Απογραφές 1951,1961 και 1971

Ομάδες ηλικιών	1951 Αριθμός	1951 %	1961 Αριθμός	1961 %	1971 Αριθμός	1971 %
10-14	61.015	4,5	75.843	3,8	35.392	2,7
15-19	193.073	14,2	189.973	9,7	86.740	6,6
20-24	190.579	14	200.057	10,2	68.768	5,2
25-29			233.832	12	77.312	5,9
30-34	240.809	17,7	229.365	11,7	177.144	8,9
35-44	247.855	18,3	319.030	16,3	310.024	23,6
45-54	201.513	14,8	339.969	17,3	239.668	18,3
55-64	125.757	9,3	237.171	12,1	243.420	18,5
65 και άνω	95.757	7,2	135.206	6,9	134.868	10,3
ΣΥΝΟΛΟ	1.358.319	100	1.960.446	100	1.313.336	100
Διάμεση ηλικία (έτη)		33,7		35,6		42,8
% στον ενεργό πληθυσμό		48		53,9		40,6

Πηγή ΕΣΥΕ Αποτελέσματα Απογραφής πληθυσμού τ.ΙΙΙ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος (διάφορα έτη)

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1.

Γεωργικό Εργατικό δυναμικό κατά ηλικία. Απογραφές 1981 και 1991

Ομάδες ηλικιών	1981 Αριθμός	1981 %	1991 Αριθμός	1991 %
10-14	12.418	2,7	4.457	0,7
15-19	40.396	4,2	21.833	3,3
20-24	41.199	4,2	42.954	6,4
25-29	50.647	5,2	47.651	7,1
30-34	62.297	6,4	51.728	7,7
35-44	179.243	18,4	112.480	16,8
45-54	266.042	27,4	159.780	23,8
55-64	181.053	18,6	183.068	27,3
65 και άνω	138.796	14,3	47.525	7,1
ΣΥΝΟΛΟ	972.091	100	671.476	100
Διάμεση ηλικία (έτη)		50,3		50,9
% στον ενεργό πληθυσμό		27,4		17,3

Πηγή: α) ΑΤΕ Εξελίξεις βασικών μεγεθών της Αγροτικής οικονομίας (1983-1994)

β) Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1984 Αθήνα Εθνικό Τοπογραφείο

1.1. (1951-1960): Η μεγάλη έξοδος προς τις πόλεις- Αστικοποίηση

Η περίοδος αυτή είναι περίοδος της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης με βελτιώσεις στον αγροτικό τομέα (αρδευτικά, εγγειοβελτιωτικά έργα) όσο και με έργα οδοποιίας, καθώς και με την ενίσχυση της επαρχιακής βιομηχανίας (ΝΔ. 2176/52). Αρχίζει η μεγάλη έξοδος προς τις πόλεις αλλά και το εξωτερικό. Η Αθήνα αυξάνει τον πληθυσμό της κατά 34% μια αύξηση η οποία δεν απορρέει από τη φυσική αύξηση του πληθυσμού αλλά από την έλευση πολλών μεταναστών από την επαρχία. Εκτός από την Αθήνα παρατηρούνται μαζικές μετακινήσεις ενδοαγροτικού χαρακτήρα δηλαδή μετακινήσεις από το ένα χωριό στο άλλο (πιθανότατα για λόγους εκπαίδευσης, μετεγκατάστασης λόγω γάμου, μετεγκαταστάσεις πληθυσμών από τα ορεινά στα πεδινά καθώς και μόνιμες εγκαταστάσεις κτηνοτρόφων στα πεδινά. Οι μετανάστες ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και μεταπηδούν από τον πρωτογενή τομέα στη μεταποίηση/βιομηχανία με κάποιους να συνεχίζουν την ενασχόληση στον πρωτογενή τομέα. Οι γυναίκες υπερτερούν (54% έναντι 46%) ενώ το 50% αφορά τις ηλικίες 15-34 ετών. Οι εσωτερικοί μετανάστες προέρχονται κύρια από τις αγροτικές περιοχές (49%).

1.2. (1961-1970): Πολιτική αστάθεια – «Αγροτική έξοδος»

Αυτή τη περίοδο συντελούνται σημαντικές αλλαγές και ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής με έντονη τη παρουσία της εκμηχάνισης (Πίν.6.2.). Πραγματοποιούνται πολλά εγγειοβελτιωτικά έργα, αυξάνεται το αγροτικό εισόδημα, αναπτύσσεται η βιομηχανία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.2.

Υπάρχοντα γεωργικά μηχανήματα κατά είδος και κατά έτος:

ΓΕΩΡΓΙΚΑ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΑ	1940	1960	1975	1980
Ελκυστήρες	1328	24551	166180	277000
Θερίζοαλωνιστικές	42	1950	6000	7750
Βαμβακοσυλλεκτικές μηχ.			356	950
Χορτοκοπτικές αυτ. μηχ.			2660	4500
Σπαρτικές τεύτλων			700	-
Τευτλοεξαγωγείς			610	770
Φυτευτικές μηχ. καπνού			5206	10200
Μηχ. αρμαθίσματος καπνού			17807	47800
Σπαρτικές μηχ. σίτου			15769	20500
Σπαρτικές μηχ. βαμβακιού			23677	30780
Μηχανοκίνητοι ψεκαστήρες		12000	83194	108100
Αντλητικά συγκροτήματα	13300	55850	208842	251500
Συγκροτήματα τεχν. βροχής		1750	68535	89100

Πηγή: Σύγχρονη γεωργική τεχνολογία. Τεύχος 1/ 1981 σελ.43

Η εκμηχάνιση της γεωργίας και η εισαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας άρχισε να απελευθερώνει δυναμικό από τη γεωργία και τις αγροτικές περιοχές τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες το οποίο κατευθύνεται στα αστικά κέντρα. Καλλιεργητικές εργασίες όπως η συγκομιδή των σιτηρών, η μηχανική ζιζανιοκτονία, οι αρδύσεις κ.λ.π. ήταν εξαιρετικά επίπονες εργασίες και απαιτούσαν μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών. Η ζήτηση αυτή σε εργάτες καλυπτόταν από τους λεγόμενους **αγροτοεργάτες** (άτομα που ανήκαν στον αγροτικό πληθυσμό και που δεν κατείχαν γεωργική γη ή

ήταν κάτοχοι μικρού κλήρου). Η εργασία παρουσίαζε εποχιακές αιχμές και οι αμοιβές στο παρελθόν δίνονταν συχνά σε προϊόν. Η μαζική παραγωγή γεωργικών μηχανημάτων έκανε την αγορά τους προσιτή σε πολλούς παραγωγούς και ειδικά στους κατόχους μεγάλου κλήρου. Από την άλλη όμως όσον αφορά τους κατόχους μικρού κλήρου αφενός η αγορά μηχανημάτων ήταν ασύμφορη αφού η αναμενόμενη πρόσοδος μίας μικρής εκμετάλλευσης δύσκολα κάλυπτε τη δαπάνη αγοράς των μηχανημάτων και αφετέρου μειώθηκε η δυνατότητα να συμπληρώνουν το πενιχρό τους εισόδημα προσφέροντας τις υπηρεσίες τους ως αγροτοεργάτες στους κατόχους του μεγάλου κλήρου. Επίσης πλέον άρχισαν να περιορίζονται σε καλλιέργειες που δεν απαιτούσαν τεχνολογία, ή να καταφεύγουν σε παραδοσιακές μεθόδους καλλιέργειας με αποτέλεσμα τα προϊόντα τους να μην είναι ανταγωνιστικά. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες πολλοί μικροπαραγωγοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις μικρές εκμεταλλεύσεις τους και να πραγματοποιήσουν την «αγροτική έξοδο».

Αυτή τη περίοδο η εξωτερική μετανάστευση φτάνει στο απόγειό της. Οι γυναίκες που μετακινούνται είναι περισσότερες (52%) από τους άντρες (48%). Οι μετανάστες ανήκουν κυρίως στις ηλικιακές τάξεις μεταξύ 15-29 ετών και για τα δύο φύλα (10-29 ετών για τους άντρες και 15-34 ετών για τις γυναίκες). Οι μικρές ηλικίες πιθανόν να υποδηλώνουν μεταναστεύσεις οικογενειών με παιδιά αυτών των ηλικιών.

1.3 (1971-1980) Μαζικός τουρισμός και αγροτική κοινωνία – Η Ελλάδα μεταβάλλεται από χώρα εξαγωγής σε χώρα εισαγωγής μεταναστών.

Από τη δεκαετία του 1970 η Ελλάδα αρχίζει να μεταβάλλεται από χώρα εξαγωγής μεταναστών σε χώρα υποδοχής παλλινοστούντων Ελλήνων (κυρίως από τη Δ. Γερμανία) όσο και αλλοδαπών μεταναστών. Συγκεκριμένα στη δεκαετία 1970-1980 επαναπατρίστηκαν περίπου 330.000 απόδημοι, από τους οποίους 30.000 έως 40.000 ήταν Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Αυτή τη περίοδο αναπτύσσεται ο μαζικός τουρισμός με αποτέλεσμα πολλά εργατικά χέρια να αναζητούν ευκολότερη και πιο προσοδοφόρα εργασία στρεφόμενοι στα τουριστικά επαγγέλματα και εγκαταλείποντας τις αγροτικές εργασίες ή ασκώντας παράλληλη δραστηριότητα.

1.4 (1981)-Σήμερα Ένταξη στην ΕΕ / Η Ελλάδα μετατρέπεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου μεταναστών)

Η ένταξη της χώρας στην ΕΕ συνετέλεσε ώστε να διαμορφωθεί ένα νέο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο. Παράλληλα η αγροτική πολιτική (Κοινή Γεωργική Πολιτική) το Κοινοτικό Πλαίσιο στήριξης αλλά και άλλα Κοινοτικά προγράμματα δημιουργώντας έτσι ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της περιφέρειας. Οι επενδύσεις στην υγεία, στην εκπαίδευση φέρνουν πιο κοντά τις ευκολίες της αστικής ζωής στις αγροτικές περιοχές αμβλύνοντας τις διαφορές τους.

Αυτή τη περίοδο η εξωτερική μετανάστευση σταματά το ίδιο και η παλλινόστηση ενώ ξεκινά δυναμικά ένα εισερχόμενο μεταναστευτικό ρεύμα που θα μετατρέψει όπως θα δούμε (Κεφ.6.2.) την Ελλάδα από χώρα εξαγωγής εργατικού δυναμικού σε χώρα εισαγωγής εργατικού δυναμικού με σημαντική επίδραση τόσο όσον αφορά τους δημογραφικούς δείκτες όσο και σε επίπεδο της αγοράς εργασίας.

5. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ – ΠΙΝΑΚΕΣ (Αριθμητικά δεδομένα – Ποιοτικά χαρακτηριστικά)

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 – Πραγματικός πληθυσμός κατά περιοχές (1920-2001)

Απογραφή	ΠΑΗΘΥΣΜΟΣ			ΣΥΝΟΛΟ
	Αστικός	Ημιαστικός	Αγροτικός	
1920	1.148.341	760.500	3.108.048	5.016.889
1928	1.931.937	899.466	3.373.281	6.204.684
1940	2.411.647	1.086.079	3.847.134	7.344.860
1951	2.879.994	1.130.188	3.622.619	7.632.801
1961	3.628.105	1.085.856	3.674.592	8.388.553
1971	4.667.489	1.019.421	3.081.731	8.768.641
1981	5.659.528	1.125.547	2.955.342	9.740.417
1991	6.038.981	1.318.427	2.902.492	10.259.900
2001	8.206.991		2.727.106	10.934.097

Πηγή Ε.Σ.Υ.Ε. – «Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος» (διάφορα έτη), Αθήνα

ΠΙΝΑΚΑΣ 8 - Εκατοστιαία κατανομή πραγματικού πληθυσμού κατά περιοχές (1920-2001)

ΑΠΟΓΡΑΦΗ	σύνολο (%)	αστικός (%)	ημιαστικός (%)	αγροτικός (%)
1920	100,0	22,9	15,2	61,9
1928	100,0	31,1	14,5	54,4
1940	100,0	32,8	14,8	52,4
1951	100,0	37,7	14,8	47,5
1961	100,0	43,3	12,9	43,8
1971	100,0	53,2	11,6	35,2
1981	100,0	58,1	11,6	30,3
1991	100,0	58,9	12,8	28,3
2001	100,0	74,1	0	24,9

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Πληθυσμός της Ελλάδας κατά υπηκοότητα κατά τα έτη των επίσημων απογραφών

Έτος	Έλληνες υπήκοοι		Ξένοι υπήκοοι στην Ελλάδα	Πραγματικός πληθυσμός
	στην Ελλάδα	στο εξωτερικό		
1951	7.602.230	37.413	30.571	7.632.801
1961	8.333.817	71.925	54.736	8.388.553
1971	8.767.073	218.908	92.568	8.859.641
1981	9.568.993	98.343	171.424	9.740.417
1991	10.092.624	41.910	167.276	10.259.900
2001	10.166.987	39.608	797.093	10.964.080

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφών

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Οι συνιστώσες της μεταβολής του πληθυσμού της Ελλάδας στις χρονικές περιόδους μεταξύ των επίσημων απογραφών

Χρονική περίοδος	Γεννήσεις	Θάνατοι	Φυσική αύξηση	Καθαρή μετανάστευση			Συνολική αύξηση
				Ελλήνων υπηκόων	Ξένων υπηκόων	Συνολική	
1951-1960	1.533.249	577.212	956.037	-224.450	24.165	-200.285	755.752
1961-1970	1.532.475	693.050	839.425	-406.169	37.832	-368.337	471.088
1971-1980	1.438.877	801.509	637.368	164.552	78.856	243.408	880.776
1981-1990	1.183.634	911.193	272.441	251.190	-4.148	247.042	519.483
1991-2000	1.021.381	999.764	21.617	52.746	629.817	682.563	704.180

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφών και Στοιχεία της Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Μέση έκταση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (σε στρέμματα) και σχέση μεταξύ απασχολούμενου και γης στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1983)

Κράτη μέλη	Μέση έκταση ανά εκμετάλλευση	Έκταση ανά απασχολούμενο στη γεωργία
Βέλγιο	136	135
Ιρλανδία	228	299
Ισπανία	107	140
Ιταλία	56	70
Πορτογαλία	56	45
Ελλάδα	36	88

Πηγή Ευρωπαϊκές κοινότητες 1987 Η Κοινή Αγροτική Πολιτική και η Αναμόρφωσή της, Λουξεμβούργο Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Αριθμός γεωργικών εκμεταλλεύσεων, μέσο μέγεθος και αρδευόμενη γη. Απογραφές 1950,1961,1971,1981,1991

	1929	1950	1961	1971	1977-8(I)	1981 (I)	1991	1999-2000
Αρ. εκμ (χιλιάδες)		1007	1140	1037	953	999	853	814 (II)
% μεταβολή			13,2	-9,1	-8,1	-3,6		-5,5
Συν. Έκταση (εκατομμ. στρέμματα)		36,05	36,73	35,86	34,55	35,5		35,8
Μέσο μέγεθος (στρέμ.)	37,7	35,8	32	35	36,3	35,5		44
% μεταβολή		-5	-10,6	9,4	3,7	1		
Μέσος αρ. αγροτεμαχίων		6,6	7,1	6,5	6,1		6	6,3
Αρδευόμενη γη (εκατομ.στρέμματα)		2,42	4,89	7,34	8,83		11,3	11,7(III)
Ποσοστό αρδευόμενης		6,7	13,3	20,5	27,3			32,7

Πηγή α) ΕΣΥΕ Στατ. Επετηρίς της Ελλάδος, 1970,1975,1983 και 1984, Αθήνα και

β) (1958) Αποτέλεσμα Γεωργικής απογραφής της Ελλάδος Έτους 1950 Αθήνα

(I) Τα στοιχεία του 1977-78 προέρχονται από δειγματοληπτική έρευνα του 10% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ενώ του 1981 από τη δειγματοληπτική επεξεργασία του 25% των δελτίων της απογραφής

(II) Προσωρινά αποτελέσματα απογραφής 1999-2000

(III) Η δυνάμενη να αρδευθεί έκταση ανέρχονταν σε 13,3 εκατομμύρια στρέμματα

Η βελτίωση στην κατανομή των γεωργικών εκτάσεων συμπεριελήφθη στο Σύνταγμα του 1952 και απαγόρευσε την ιδιοκτησία γεωργικής γης πάνω από 300 στρέμματα. Ο συνολικός αριθμός γεωργικών εκμεταλλεύσεων στη χώρα μας το 1977 ανερχόταν στις 957.000 περίπου. Ο αριθμός τους σταδιακά άρχισε να μειώνεται. Στην περίοδο 1961-1977 ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μειώθηκε κατά 17% περίπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Απασχολούμενοι στη γεωργία στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (χιλιάδες)

Χώρα	Έτος αναφοράς	Απασχολούμενοι στη γεωργία	Ποσοστό απασχολούμενων
Βέλγιο	1992	95	2,5
Γαλλία	1993	1.094	5
Γερμανία	1993	849	3
Δανία	1993	140	5,4
ΕΛΛΑΔΑ	2002	704	17,8
Ηνωμένο Βασίλειο	1993	623,8	15,8
Ιρλανδία	1993	144	12,7
Ισπανία	1993	1.198	10,1
Ιταλία	1993	1.508	7,4
Λουξεμβούργο	1992	6	3
Ολλανδία	1992	305	4,6
Πορτογαλία	1993	514	11,6

Πηγή Ευρωπαϊκή Επιτροπή Η κατάσταση της Γεωργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση

6. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Το φαινόμενο της μετανάστευσης επηρέασε τις αγροτικές κοινωνίες σε όλα τους τα επίπεδα (δημογραφικό, οικονομικό, πολιτισμικό, τεχνολογικό, καθημερινότητα, συνήθειες) άλλοτε δομώντας, άλλοτε αναδομώντας και άλλοτε αποδομώντας πληθυσμιακά τις οικιστικές ενότητες τόσο του τόπου προέλευσης όσο και του τόπου εγκατάστασης των μεταναστών επηρεάζοντας και μεταβάλλοντας τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους.

6.1. Η Αγροτική Κοινωνία και η Εξερχόμενη μετανάστευση

Το πέρασμα από τον «χωρικό» (19^{ος} αι.) στον «μικροϊδιοκτήτη αγρότη» (μεσοπόλεμος) και στη συνέχεια στον «επαγγελματία αγρότη» (μεταπολεμική περίοδος) για να καταλήξει στις μέρες μας σε «φύλακα της υπαίθρου» θα λέγαμε πως αντικατοπτρίζει την πορεία του έλληνα αγρότη μέσα στον χρόνο και την αλλαγή του οικονομικού, κοινωνικού αλλά και πολιτισμικού ρόλου του. Σημαντικό ρόλο σε όλη αυτή τη διαδρομή έπαιξε η μετανάστευση του πλέον οικονομικά ενεργού μέρους του αγροτικού πληθυσμού.

Η ελληνική γεωργία είναι γνωστό πως κατά καιρούς έχει συμβάλλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας:

- Με την εξασφάλιση επάρκειας τροφίμων και συναλλάγματος από τις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων
- Με τη κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό των άλλων τομέων
- Με τη μεταφορά πόρων για επενδύσεις στους άλλους τομείς (μέσω του συστήματος των σχετικών τιμών)
- Με την εισροή εμβασμάτων πρώην αγροτών οι οποίοι μετανάστευσαν. Με τα εμβάσματα που έστελναν οι μετανάστες αγρότες στους συγγενείς τους που δεν μετανάστευαν αλλά παρέμεναν στα χωριά τους συνετέλεσαν στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς που συνεπάγεται η αύξηση της κατανάλωσης και των επενδύσεων στη συγκεκριμένη περιοχή.

Ο αγροτικός τομέας γενικότερα συνέβαλλε αποφασιστικά στην στήριξη και την ανάπτυξη των υπολοίπων τομέων της οικονομίας και μάλιστα δίχως κανένα κόστος για αυτούς αφού πρόκειται για μεταφορά εργατικού δυναμικού και κεφαλαίων από τον πρωτογενή τομέα σε άλλους τομείς.

Οι συνέπειες της μετανάστευσης στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες διέφεραν από περιοχή σε περιοχή αφού εξαρτήθηκαν από ποικίλους παράγοντες όπως για παράδειγμα :

- Τις ιστορικοκοινωνικές εξελίξεις ανά περιοχή (προσάρτηση/ενσωμάτωση διαφόρων περιοχών όπως η Θεσσαλία το 1881, πολεμικές συρράξεις κ.α.)
- τη σχέση γαιοκτησίας (κατανομή της γεωργικής γης)
- την αγροτική πολιτική ανά περιοχή (για θέματα αγροτικής πίστης, κρατικής μέριμνας και κοινωνικής πολιτικής, οικονομίας, τεχνολογίας, καλλιέργειών)
- Κοινωνικούς λόγους (εθιμικό δίκαιο, συνήθειες πρακτικές, ζητήματα διαδοχής κ.α.)
- Πολιτικούς λόγους (Εγκατάσταση προσφύγων, παλλινοστούντων, διανομή κλήρων)

- Άλλους λόγους (περιβαλλοντικοί κ.α.)

Προπολεμικά η εξωτερική μετανάστευση προκλήθηκε κατά κύριο λόγο εξ αιτίας του **αγροτικού ζητήματος** (άνιση κατανομή της γεωργικής γης ανάμεσα σε ακτήμονες και τσιφλικάδες) και της δραστηκής μείωσης του αγροτικού εισοδήματος λόγω δυσχερών συγκυριών (κρίση της σταφίδας). Απόρροια της εξωτερικής μετανάστευσης ήταν να απωλέσει η Ελλάδα το πλέον ζωντανό και οικονομικά ενεργό κομμάτι του πληθυσμού της για πάντα, και να αρχίσει η σταδιακή στροφή σημαντικού αριθμού αγροτών σε άλλα επαγγέλματα αλλά και συνήθειες.

Η δεύτερη εθνοκοινωνική κρίση (του εμφυλίου πολέμου 1945-1949) έμελλε και αυτή με τη σειρά της να συμβάλλει στην απώλεια νέων τμημάτων του πληθυσμού τα οποία μετανάστευσαν μαζικά στο εξωτερικό αλλά και στα αστικά κέντρα. Οι αγροτικές περιοχές απογυμνώθηκαν από το εργατικό δυναμικό τους και η ύπαιθρος άρχισε να ερημώνει.

Την δραστηκή εκροή πολύτιμου εργατικού δυναμικού από τις αγροτικές περιοχές ήρθε να «σώσει» η μετεγκατάσταση περίπου 1,5 εκ. προσφύγων (λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής) καθώς όχι μόνο κάποιες περιοχές αύξησαν τον πληθυσμό τους αλλά το Κράτος λόγω της επιτακτικής ανάγκης να τακτοποιήσει τους πρόσφυγες εξαναγκάστηκε να προβεί σε αναδιανομή της αγροτικής (και όχι μόνο) γης και να παραχωρήσει σημαντικό αριθμό εκτάσεων στους πρόσφυγες που προηγουμένως παρέμεναν ανεκμετάλλευτες.

Η έλευση των προσφύγων και η διανομή των εκτάσεων τροποποίησαν τον πληθυσμιακό χάρτη της Ελλάδας και δρομολόγησαν σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις στη πληθυσμιακή σύνθεση των διαφόρων περιοχών με την ταυτόχρονη έλευση νέων ηθών, συνηθειών αλλά και επαγγελμάτων (π.χ. μεταποίηση) στις τοπικές κοινωνίες.

Κατά τις περιόδους **1950-1959** και **1974-1981** συντελέστηκε η αγροτική έξοδος δηλαδή η μαζική μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών με προορισμό το εσωτερικό της χώρας και τα αστικά κέντρα (*εσωτερική μετανάστευση*) ενώ τη περίοδο **1960-1974** κυριάρχησε η *εξωτερική μετανάστευση*, δηλαδή οι μετανάστες μετακινήθηκαν με προορισμό το εξωτερικό της χώρας. Η αγροτική έξοδος έμελλε να σηματοδοτήσει την πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων (*αστικοποίηση*) η οποία συνοδεύτηκε από παράλληλη πληθυσμιακή *αποψίλωση/δημογραφική συρρίκνωση* του αγροτικού χώρου.

Απόρροια της εξωτερικής μετανάστευσης ήταν να απωλέσει η Ελλάδα το πλέον ζωντανό και οικονομικά ενεργό κομμάτι του πληθυσμού της για πάντα, και να αρχίσει η σταδιακή στροφή σημαντικού αριθμού αγροτών σε άλλα επαγγέλματα αλλά και συνήθειες.

Οι πόλεμοι αλλά και η εθνοκοινωνική κρίση του εμφυλίου πολέμου (1945-1949) έμελλε και αυτή με τη σειρά της να συμβάλλει στην απώλεια νέων τμημάτων του πληθυσμού τα οποία μετανάστευσαν μαζικά στο εξωτερικό αλλά και στα αστικά κέντρα. Οι αγροτικές περιοχές αρχίζουν να απογυμνώνονται από το εργατικό δυναμικό τους και η ύπαιθρος αρχίζει να απειλείται με ερήμωση. .

Η γνωστή ως «αγροτική έξοδος» θα ευνοήσει τη μεταφορά τεράστιων οικονομικών πόρων στις αστικές περιοχές. Εκτός από το πολύτιμο εργατικό δυναμικό που μετατοπίστηκε από τον πρωτογενή τομέα σε νέες δραστηριότητες πολύτιμοι οικονομικοί πόροι έφυγαν από τις αγροτικές κοινωνίες όχι για να ενισχύσουν και να βελτιώσουν τις συνθήκες της δικής τους οικονομίας (υποδομές, αύξηση παραγωγής, μείωση κόστους) αλλά κατευθύνθηκαν στην αγορά των αστικών περιοχών μέσω της αγοράς οικοπέδων και κατοικιών, μια επένδυση η οποία θεωρήθηκε πιο προσοδοφόρα. Μόνο κατά την εικοσαετία 1953-1973 το 40-50% των ιδιωτικών επενδύσεων κατευθύνθηκαν στον τομέα των κατασκευών²⁹.

Παρ' όλο που τα τελευταία χρόνια η εκμηχάνιση της γεωργίας και ο τεχνολογικός εξοπλισμός συνέβαλαν στην αύξηση της παραγωγής, ο αριθμός του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που ασχολείται με τη γεωργία στην Ελλάδα παρουσιάζει πτωτική πορεία. Οι αποδόσεις ανά στρέμμα σε πολλές καλλιέργειες διπλασιάστηκαν ή ακόμη τριπλασιάστηκαν (1950-1980) όμως ενώ το 1961 στη χώρα μας απασχολούνταν στον τομέα της γεωργίας το 54% του συνολικού πληθυσμού³⁰ το 1981 το ποσοστό εκτιμάται πως κατεβαίνει περίπου στο 27% του συνολικού πληθυσμού της χώρας μας. Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται στον ενεργό πληθυσμό (ηλικίες 14-65 ετών) που απασχολείται στη γεωργία (Πίνακας 6 και 6.1.) Παρ'όλα αυτά συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη χώρα μας το ποσοστό του πληθυσμού που απασχολείται στη γεωργία παραμένει σε υψηλά επίπεδα. (Πίνακας 13).

Αν και μπορούμε να πούμε πως πολλές φορές η χρήση βελτιωμένης τεχνολογίας δίνει τη δυνατότητα μείωσης των απαιτούμενων εργατικών χεριών που απαιτούνται για την εκτέλεση μιας γεωργικής εργασίας εν τούτοις το ανησυχητικό είναι πως στην ελληνική γεωργία η μείωση της απασχόλησης συνοδεύτηκε από αντίστοιχη αύξηση της μέσης ηλικίας των ασχολούμενων με τη γεωργία αφού οι νέοι δεν έλκονται από το γεωργικό επάγγελμα (από 33,7 έτη που ήταν το 1965 έφτασε τα 50,3 έτη το 1981) ενώ η διάμεση ηλικία του αρχηγού γεωργικής εκμετάλλευσης αυξήθηκε από τα 51,8 έτη το 1971 σε 56,5 έτη το 1977-78³¹.

Εν τέλει μπορεί το εξωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα από τις αγροτικές περιοχές να ανακόπηκε αλλά αν και φυσιολογικά θα έπρεπε οι αγροτικές περιοχές να ανακάμπτουν πληθυσμιακά, δυστυχώς αυτή η ανάκαμψη προήλθε κατά κύριο λόγο είτε από άτομα τρίτης ηλικίας που επέστρεψαν στη γενέτειρά τους ως συνταξιούχοι είτε από την έλευση οικονομικών μεταναστών νεαρής ηλικίας από τα Βαλκάνια που βελτίωσαν τα δημογραφικά δεδομένα των αγροτικών περιοχών.

²⁹ Μαραβέγιας, Ν., Αγροτική Πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1992,

³⁰ Μ.Κούση και Ευγ. Πετροπούλου, Η Αγροτική κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα : Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, σ.369

³¹ Μ.Κιούση, Ευγ. Πετροπούλου «Η αγροτική κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα-Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις» στο Αγροτική Κοινωνιολογία, Ηράκλειο 1990

6.2. Η Αγροτική Κοινωνία και η Εισερχόμενη μετανάστευση

Σημαντικό μέρος από τη δυναμική των τοπικών και αστικών αγορών καθώς και το είδος των εργασιών που οι αγρότες κάνουν ή προσδοκούν να κάνουν εξαρτάται από την παρουσία αλλοδαπών εργατών.

Τέσσερα είναι κυρίως τα σοβαρά κενά της ελληνικής υπαίθρου που ήρθαν να καλύψουν οι μετανάστες στην Ελλάδα: η έλλειψη εργατικών χεριών στα χωράφια, η δημογραφική κρίση, η απροθυμία των νέων Ελλήνων να ασχοληθούν με τη γεωργία, οι ολοένα και μεγαλύτερες ανάγκες για μη αγροτική εργασία στην ύπαιθρο (άλλα επαγγέλματα).

Οι περισσότερες μελέτες συγκλίνουν ως προς την άποψη πως η εισροή των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο είχε κατά κύριο λόγο θετικό αποτέλεσμα αφού αντιμετωπίστηκαν δύο βασικά ελλείμματα :

- Η έλλειψη εργατικού δυναμικού (για τη διατήρηση και ανάπτυξη τη γεωργικής δραστηριότητας)
- Το δημογραφικό έλλειμμα (όπως η γήρανση και η ανισοκατανομή μεταξύ των 2 φύλων) ζητήματα που επηρεάζουν αρνητικά τόσο την κοινωνική αναπαραγωγή όσο και την οικονομική ανάπτυξη στις αγροτικές περιοχές.

Αν και οι περισσότεροι αλλοδαποί ήλθαν στη χώρα μας τη δεκαετία του '90, για μεγάλο διάστημα η γνώση για τον αριθμό και πολύ περισσότερο για άλλα χαρακτηριστικά τους ήταν περιορισμένη λόγω του μη νόμιμου καθεστώτος παραμονής των περισσότερων εξ αυτών στη χώρα. Με τη πρώτη διαδικασία νομιμοποίησης αυτού του πληθυσμού (Π.Δ. 358/97 και 359/97) καθώς και με εκείνη που ακολούθησε τη δημοσίευση του Ν.2910/01, αρκετά από τα βασικά χαρακτηριστικά των αλλοδαπών γίνονται γνωστά. Με την απογραφή του πληθυσμού (Μάρτιος 2001) τα δεδομένα για το συνολικό πληθυσμό που ζει στη χώρα μας, εμφανίζονται πληρέστερα έστω και να υπάρχει η υπόνοια πως και πάλι ένα μέρος του αλλοδαπού πληθυσμού δεν απογράφηκε.

Στην Ελλάδα, μία χώρα με χαμηλό ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης, είναι βέβαιο πως η καθαρή μετανάστευση είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση του θετικού ποσοστού πληθυσμιακής εξέλιξης. Υποστηρίζεται πως στη χρονική περίοδο της δεκαετίας 1991-2001 το 90% της αύξησης του πληθυσμού της χώρας οφείλεται στους αλλοδαπούς³².

Το 1991 η παρουσία αλλοδαπού πληθυσμού στην Ελλάδα ήταν πολύ περιορισμένη (1,6% του συνολικού³³ πληθυσμού). Κατά το διάστημα 1991-2001 ο αλλοδαπός πληθυσμός της χώρας πέρασε από 166.031 σε 796.713 κατοίκους δηλαδή σχεδόν πενταπλασιάστηκε!!!! (Πίνακας 3). Η μεταβολή του συνολικού πληθυσμού οφείλεται κατά κύριο λόγο στην εισροή αλλοδαπών κυρίως από την περιοχή των Βαλκανίων. Η αύξηση του αλλοδαπού πληθυσμού παρουσιάζει διακυμάνσεις αναλόγως της χώρας προέλευσης. Οι αλλοδαποί που προέρχονται από τις Βαλκανικές χώρες

³² Δρεττάκη Μ. (2001) «Υπογεννητικότητα και μετανάστευση: βασικές διαστάσεις του ασφαλιστικού προβλήματος», εφμ Κυριακάτικη Αυγή 13.5.2001

³³ Κακλαμάνη, Στ., Ανδρουλάκη, Ελ. «Η επίδραση των αλλοδαπών και οι χωρικές της προεκτάσεις στην πληθυσμιακή δομή της Ελλάδας», ΕΚΚΕ, 119, 2006, σ. 99

πολλαπλασιάστηκαν επί 19, ενώ όσοι προέρχονταν από χώρες εκτός των Βαλκανίων διπλασιάστηκαν. Η αύξηση του αλλοδαπού πληθυσμού παρουσιάζει διακυμάνσεις αναλόγως της χώρας προέλευσης (πίνακας 14)

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Μεσο-απογραφική εξέλιξη των υποπληθυσμών της Ελλάδας

Πληθυσμός	1991	2001	(2001/1991)
Σύνολο	10.259.900	10.964.020	1,1
Αλλοδαποί	166.031	796.713	4,8
Χώρες εκτός Βαλκανίων	139.805	287.174	2,1
Χώρες των Βαλκανίων	26.226	509.539	19,4
Αλβανοί	20.556	443.550	21,6
Βούλγαροι	2.413	37.230	15,4
Ρουμάνοι	1.923	23.066	12
Γιουγκοσλάβοι	1.334	5.693	4,3

Πηγή ΕΣΥΕ (2005) www.statistics.gr. Πίνακας 3 για την Eurostat, ίδιοι υπολογισμοί

Σε μια πρόσφατη έκδοση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος που μεταξύ άλλων αναφέρεται στην φυσική κίνηση του πληθυσμού το έτος 2004 περιλαμβάνονται πολύτιμα δημογραφικά στοιχεία για την περίοδο 1920-2004. Ανάμεσα στα στοιχεία αυτά είναι και στοιχεία για τις γεννήσεις και τους θανάτους τα έτη 1920-1940 και 1949-2004 (Πίνακας 15).

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Γεννήσεις, θάνατοι, φυσική μεταβολή πληθυσμού (γεννήσεις μείον θάνατοι) και μεταναστευτικά ρεύματα την περίοδο 1920-2009

ΠΙΝΑΚΑΣ Γεννήσεις, θάνατοι, φυσική μεταβολή πληθυσμού (γεννήσεις μείον θάνατοι) και μεταναστευτικά ρεύματα την περίοδο 1920-2009				
ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ		ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ		
ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΦΥΣΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ	ΜΕΤΑΝ ΡΕΥΜ. ΚΑΙ ΑΠΩΛΕΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ
1920	5.016.889			
1928	6.204.484	377.802	809.793	1.187.595
1940	7.344.860	1.044.734	95.642	1.140.376
1951	7.632.801	855.586*	-567.645	287.941
1961	8.363.050	956.846	-226.597	730.249
1971	8.768.641	835.372	-429.781	405.591
1981	9.740.817	637.019	334.757	971.776
1991	10.259.900	260.252	259.231	519.483
2001	10.964.020	19.051	685.069	704.120
2009**	11.260.302	20.413	275.969	296.382

* Με την υπόθεση ότι τα έτη 1941-48 η φυσική μεταβολή του πληθυσμού θα ήταν η ίδια με εκείνη του 1940

** Υπολογιζόμενος πληθυσμός την 1.1.2009

Πηγή <http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=22/04/2010&s=analysh-sta-gegonota>

Από τον Πίνακα 15 φαίνεται ότι³⁴:

- Τις περιόδους 1920-1928 και 1928-1940 τόσο η φυσική αύξηση όσο και η καθαρή εισροή των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή συνέβαλαν στην αύξηση του πληθυσμού.
- Την περίοδο 1940-1951 οι απώλειες λόγω της μείωσης των γεννήσεων και των θανάτων, από τα γεγονότα που προαναφέρθηκαν, μείωσαν κατά 66% τη φυσική αύξηση που θα υπήρχε χωρίς αυτά.
- Τις περιόδους 1951-1961 και 1961-1971 η εκροή πληθυσμού λόγω μετανάστευσης στο Βέλγιο και σε υπερπόντιες χώρες στην αρχή και στη συνέχεια κύρια στην, τότε, Δυτική Γερμανία, μείωσαν κατά 24% και κατά 51%, αντίστοιχα, τη φυσική αύξηση του πληθυσμού.

Τέλος,

- Τις περιόδους 1971-1981, 1981-1991, 1991-2001 και 2001-2009 η κύρια πηγή αύξησης του πληθυσμού ήταν, στην αρχή, η καθαρή εισροή παλιννοστούντων και πολιτικών προσφύγων και στη συνέχεια οικονομικών μεταναστών, δεδομένου ότι η διαφορά των θανάτων από τις γεννήσεις τη 18ετία 1991-2009 ήταν ελάχιστη (και αυτό μόνο χάρη στις γεννήσεις από αλλοδαπές μητέρες).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι την 30ετία 1940-1970, οι απώλειες της δεκαετίας του '40 και η εκροή μεταναστών τις δεκαετίες του '50 και '60 στέρησαν τον πληθυσμό της χώρας κατά 1.224.023 άτομα. Τη μεγάλη αυτή αφαίμαξη πληθυσμού αναπλήρωσε την 30ετία 1970-2000 η καθαρή εισροή 1.279.058 παλιννοστούντων, πολιτικών προσφύγων και, κύρια, οικονομικών μεταναστών (στους οποίους οφείλεται το 96% της αύξησης του πληθυσμού την περίοδο 1991-2009).

Ο κύριος λόγος εγκατάστασης των αλλοδαπών στη χώρα μας είναι η εργασία³⁵ (το 54% δηλώνει ως αιτία εγκατάστασης την εργασία³⁶). Άλλοι λόγοι είναι η επανένωση των οικογενειών τους, ο επαναπατρισμός, οι σπουδές, η αναζήτηση ασύλου. Με σκοπό εγκατάστασης την εργασία έρχονται άτομα που προέρχονται κυρίως από χώρες της Ασίας, το Πακιστάν, την Ινδία, τις Φιλιππίνες αλλά και χώρες όπως η Αλβανία, Ρουμανία, η Βουλγαρία και το Ιράκ.

Στις αγροτικές περιοχές ζουν και εργάζονται περισσότερο τα άτομα που δεν έχουν την οικογένειά τους στη χώρα³⁷. Σε σύνολο χώρας 391.674 αλλοδαπών ατόμων (το 2001) τα 68.682 απασχολούνται σε αγροτικά επαγγέλματα (ποσοστό 17,5%). Από αυτά τα 53.721 είναι άντρες (78,2%) και τα 14.961 (ποσοστό 21,8%) είναι γυναίκες.

³⁴ Μανώλη Δρεττάκη, «Οι μετανάστες μας σώζουν από το δημογραφικό αδιέξοδο» άρθρο στην εφημ. Ελευθεροτυπία (22.4.2010)

³⁵ Μαρίας Τζωρτζοπούλου, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα : Τα βασικά χαρακτηριστικά του αλλοδαπού πληθυσμού» στο Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, σ. 67

³⁶ Στ. Κακλαμάνη, Ελ. Ανδρουλάκη, «Η επίδραση των αλλοδαπών και οι χωρικές της προεκτάσεις στην πληθυσμιακή δομή της Ελλάδας» στην Επιθεώρηση Κοινωνικών ερευνών, 119, 2006, σ. 121

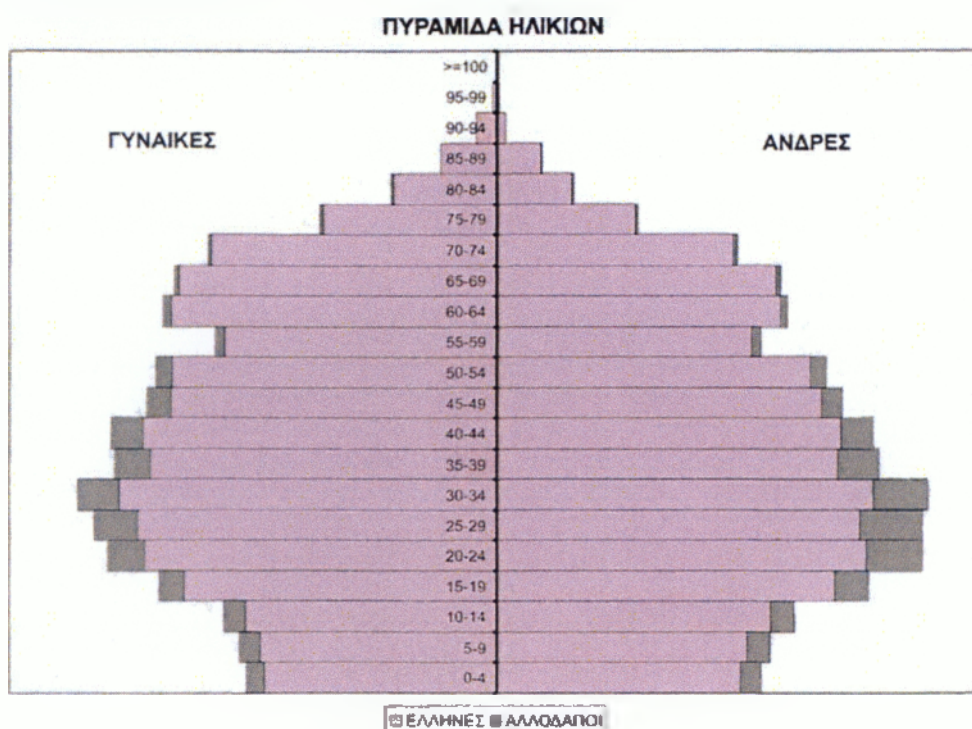
³⁷ Ο.π.π. σ.70

Είναι αναμφισβήτητες οι θετικές συνέπειες του εισερχόμενου μεταναστευτικού φαινομένου όσον αφορά την ενίσχυση του συνολικού πληθυσμού με νεαρές ηλικίες λόγω της παρουσίας μεταναστών κάτι το οποίο είναι εμφανές στη σύνθετη πυραμίδα ηλικιών των γηγενών και των αλλοδαπών. Οι περισσότεροι αλλοδαποί άντρες είναι νέοι, άτομα παραγωγικής ηλικίας (σε μεγάλο ποσοστό αφορά άτομα μικρότερα των 39 ετών). (Διάγραμμα 1)

Οι μετανάστες είναι ως επί το πλείστον άτομα νεαρής ηλικίας, και ανήκουν στις λεγόμενες παραγωγικές ηλικίες. Η εικόνα αυτή δικαιολογείται από το γεγονός του ότι η μεγαλύτερη πλειοψηφία των μεταναστών ήρθε στην Ελλάδα για λόγους εργασίας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 2001, το 80% των μεταναστών ανήκει στις παραγωγικές ηλικίες των 15-64 ετών, το 17% ανήκει στην ηλικιακή ομάδα των 0-14 ετών και το υπόλοιπο 3% είναι γεροντικός πληθυσμός (άνω των 65 ετών). Στον παραγωγικό πληθυσμό ηλικίας 20-44 ετών, ανήκει πάνω από το ήμισυ του συνολικού πληθυσμού των μεταναστών, και στους άνδρες αλλά και στις γυναίκες. Η σύγκριση της δομής του πληθυσμού των μεταναστών με την αντίστοιχη δομή του ελληνικού πληθυσμού, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η συμμετοχή των μεταναστών στον συνολικό πληθυσμό είναι αυξημένη στον νεανικό (0-14 ετών) και παραγωγικό πληθυσμό (15-64 ετών) και αρκετά μειωμένη στον γεροντικό πληθυσμό (65+ ετών). Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 7,6%, 8,1% και 1,5% αντίστοιχα έναντι ποσοστού 7% που είναι η αναλογία του συνολικού αριθμού των μεταναστών προς το συνολικό πληθυσμό. Στην ηλικιακή ομάδα 20-44 ετών, η συμμετοχή τους είναι ακόμα μεγαλύτερη και φτάνει στο 10,9% επί του αντίστοιχου συνολικού πληθυσμού.

Στο παρακάτω διάγραμμα 1 παρουσιάζεται η πυραμίδα ηλικιών για τους Έλληνες και για τους αλλοδαπούς και των δύο φύλων.

Διάγραμμα 1 Πυραμίδα ηλικιών του πληθυσμού της Ελλάδας στην απογραφή του 2001.

Στις αγροτικές περιοχές ζουν και εργάζονται περισσότερο τα άτομα που δεν έχουν την οικογένειά τους στη χώρα³⁸. Σε σύνολο χώρας 391.674 αλλοδαπών ατόμων (το 2001) τα 68.682 απασχολούνται σε αγροτικά επαγγέλματα (ποσοστό 17,5%). Από αυτά τα 53.721 είναι άντρες (78,2%) και τα 14.961 (ποσοστό 21,8%) είναι γυναίκες.

Η μαζική παρουσία αλλοδαπών εργατών μετά τη δεκαετία του 1990 στη γεωργία είναι βέβαιο πως διευκόλυνε την αντιμετώπιση κάποιων χρονιζόντων προβλημάτων όπως η έλλειψη εργατικού δυναμικού, η εποχική ζήτηση και διευκόλυνε την ανατροπή κάποιων δημογραφικών δεικτών όπως π.χ. αύξηση του πληθυσμού και μείωση δεικτών γήρανσης εφόσον οι μετανάστες κατά κύριο λόγο προέρχονται από τις πλέον παραγωγικές ηλικίες.

Η κατανομή του πληθυσμού των εισερχομένων μεταναστών όμως δείχνει πως οι αλλοδαποί (εισερχόμενοι μετανάστες) προτιμούν κατά κύριο λόγο τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα την περιοχή της Αττικής ως τόπο εγκατάστασής τους. Για παράδειγμα το 2001 στο σύνολο της χώρας οι μετανάστες αποτελούν το 7% του συνόλου του πληθυσμού (οι άντρες αποτελούν το 7,7% του αντρικού πληθυσμού και οι γυναίκες το 6,3% του συνόλου του γυναικείου πληθυσμού). Στην περιοχή της Αττικής οι μετανάστες αποτελούν το 9,8% του συνόλου του πληθυσμού. Αντίθετα δεν φαίνεται να προτιμούν τη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης όπου οι εισερχόμενοι μετανάστες δεν ξεπερνούν το 2,5% του συνόλου του πληθυσμού (Πίνακας 16)

Πίνακας 16.

Αναλογία των μεταναστών στον πληθυσμό της χώρας & των περιφερειών

Σύνολο Χώρας και Περιφέρειες	και τα δύο φύλα	Άνδρες	Γυναίκες
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	7,0%	7,7%	6,3%
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ & ΘΡΑΚΗ	2,5%	2,5%	2,4%
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	5,3%	5,8%	4,9%
ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2,9%	3,4%	2,5%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	4,2%	5,1%	3,4%
ΗΠΕΙΡΟΣ	4,4%	4,9%	4,0%
ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	9,1%	9,5%	8,8%
ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	4,7%	5,6%	3,9%
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	6,5%	8,3%	4,6%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	7,5%	8,4%	6,5%
ΑΤΤΙΚΗ	9,8%	10,8%	9,0%
ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	4,7%	5,1%	4,3%
ΝΟΤΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	9,3%	9,1%	9,5%
ΚΡΗΤΗ	6,7%	7,3%	6,2%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού 2001, πίνακες: 3 Αλλοδαπών και dk_smy5_p Πραγματικός Πληθυσμός. Επεξεργασία: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ (Γ. Κρητικίδης)

Επομένως η εισερχόμενη μετανάστευση κατά κύριο λόγο κατευθύνεται στα αστικά κέντρα και όχι στις αγροτικές περιοχές. Μαζί με άλλους παράγοντες φαίνεται πως οι

³⁸ Ο.π.π. σ.70

εισερχόμενοι μετανάστες δεν κατάφεραν να αποτρέψουν την πτωτική πορεία των δεικτών που αναφέρονται στην διογκούμενη φυγή από την απασχόληση στον γεωργικό τομέα. Οι απασχολούμενοι στον τομέα της γεωργίας το 1970 ανέρχονταν στο 40,8% ενώ τα στοιχεία του 2002 δείχνουν πως το ποσοστό αυτό έχει κατέβει στο 15,8%.

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ (Πίνακας 17) το εργατικό δυναμικό (απασχολούμενοι ηλικίας 14 ετών και άνω) της Ελληνικής γεωργίας σημειώνει συνεχή μείωση στη διάρκεια της περιόδου 1980-2002 με αποτέλεσμα το ποσοστό συμμετοχής των απασχολούμενων (Ελλήνων και αλλοδαπών) στη γεωργία στο σύνολο του εργατικού δυναμικού να πέσει από το 30,3% (1980) στο 15,8% (2002) (Πίνακας 17) και εξακολουθεί να πέφτει καθώς συρρικνώνεται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17
Εξέλιξη του εργατικού δυναμικού στην Ελληνική γεωργία

Ετος	Απασχολούμενοι στη γεωργία	Ποσοστό αρρένων	Σύνολο απασχολούμενων	Ποσοστό στη γεωργία
1970	1.279		3.134,8	40,8
1980	1.016		3.353,1	30,3
1981	1.083		3.714	29,2
1983	1.060,4	56,6	3.540,1	30
1985	1.036,9	55,6	3.588,5	28,9
1987	970,7	54,9	3.597,4	27
1991	786	59,4	3.638,8	21,6
1993	793,9	58,4	3.727,7	21,3
1995	781,9	58,1	3.823,8	20,4
1998	704,2	57,8	3.967,2	17,8
2002	623,8		3.948,9	15,8

Πηγή α) ΕΣΥΕ, Στατιστική Επιθερίδα της Ελλάδας, Διάφορα έτη, β) Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Η Κατάσταση της Γεωργίας στη Κοινότητα (διάφορα έτη), γ) Έρευνα εργατικού δυναμικού ΕΣΥΕ

Από τους 762.191 μετανάστες (απογραφή του 2001) που βρίσκονται στην Ελλάδα (εργάζονται οι 391.674 εκ των οποίων το 88,9% είναι μισθωτοί) το 78,6% κατοικεί σε αστικές περιοχές και μόνο το 21,4% σε αγροτικές. Στην Αττική από τους 370.218 μετανάστες το 99,07% βρίσκεται σε αστικές περιοχές και μόνο το 0,93% σε αγροτικές (Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού 2001, πίνακας 9 Αλλοδαπών) με τους άντρες να υπερτερούν (195.477 έναντι 174.741 γυναικών). Με αρκετά διαφοροποιημένα ποσοστά στην Πελοπόννησο για παράδειγμα οι 47.882 μετανάστες βρίσκονται κατανομημένοι κατά 52,55% στα αστικά κέντρα και κατά 47,45% στις αγροτικές περιοχές.

Η χωροθέτηση των αλλοδαπών δείχνει κυρίαρχη στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα/Θεσσαλονίκη), στα ανατολικά παράλια της χώρας, τα νησιά του Ιονίου, του Αιγαίου, την Κρήτη και την Πελοπόννησο. Αντίθετα, όλοι οι νομοί της Θράκης και οι νομοί Σερρών και Δράμας, καθώς και το σύνολο των μη παραλιακών νομών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου δεν φαίνεται να ανήκουν στις επιλογές της εγκατάστασης των αλλοδαπών. Οι υψηλότερες τιμές αναλογίας μεταναστών και γηγενούς πληθυσμού καταγράφονται στη Ζάκυνθο (13,2%), τη Βοιωτία (10%), τις Κυκλάδες (9,8%) και την Αττική (9,5%) ενώ οι ελάχιστες στο βορειο-ανατολικό τμήμα της χώρας (Ροδόπη, Ξάνθη, Έβρος)

Οι πρώτες έρευνες σχετικά με τη σημασία της παρουσίας των αλλοδαπών εργατών στον αγροτικό χώρο επικεντρώθηκαν στη Β. Ελλάδα, σε περιοχές με εντατική γεωργία. Όπως απέδειξαν οι έρευνες η εργασία των μεταναστών καθώς και η αμοιβή

τους συναρτάται από το καθεστώς παρανομίας και το μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων όσο και από τη δομή της ειδικευσης/απασχόλησης στις τοπικές αγορές εργασίας³⁹. Ως προς την επαγγελματική τους δραστηριότητα οι μετανάστες κατά κύριο λόγο εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες (55,8%) ακόμη και σε περίπτωση που είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου πράγμα που σημαίνει πως οι εισερχόμενοι μετανάστες δεν αξιοποιούνται στον τομέα της ειδικότητάς τους. Μόνο ένα ποσοστό 16,6% είναι ειδικευμένοι εργάτες⁴⁰ ενώ άγνωστος είναι ο αριθμός των ανασφάλιστων/παράνομων μεταναστών αφού οι ασφαλισμένοι μετανάστες για το 2004 εμφανίζονται να ανέρχονται μόλις στους 263.373 εκ των οποίων ασφαλισμένοι στον ΟΓΑ είναι οι 41.817.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Μετανάστες ασφαλισμένοι στα βασικά ασφαλιστικά ταμεία

	ΙΚΑ	ΟΓΑ	ΤΕΒΕ
Σύνολο	207.831	41.817	13.725
Αντρες	149.336	34.257	-
Γυναίκες	58.494	7.560	-

Πηγή ΙΜΕΠΟ 2006

Το επίπεδο μόρφωσης των μεταναστών παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις από αναλφάβητους έως κατόχους πτυχίου ΑΕΙ με το μεγαλύτερο ποσοστό (200.324 άτομα ή 26,3%) να είναι απόφοιτοι Μέσης εκπαίδευσης⁴¹.

Οι κλάδοι στους οποίους απασχολούνται οι αλλοδαποί είναι κυρίως οι κατασκευές (24,5%) και οι υπηρεσίες (20,5%) κι έπειτα η γεωργία (17,5%⁴²) και άλλοι κλάδοι.

Οι αλλοδαποί εποχιακοί εργάτες αποτελούν τα τελευταία χρόνια μια ολοένα αυξανόμενη εργατική δύναμη στην ελληνική γεωργία. Όμως η πλούσια προσφορά φτηνού εργατικού δυναμικού (που πολλές φορές είναι παράνομο και ανασφάλιστο) αφ' ενός διευκολύνει τους αγρότες με αποτέλεσμα να μην στρέφονται στις νέες τεχνολογίες για να μειώσουν το κόστος εργασίας και αφ' ετέρου δεν είναι πάντα βέβαιο πως οι αλλοδαποί εποχιακοί εργάτες απολαμβάνουν πάντα ικανοποιητικά μεροκάματα και αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η μείωση του εργατικού κόστους να είναι μια πρόσκαιρη λύση σε αντίθεση με μια μονιμότερη λύση που ίσως θα πρόσφερε η χρήση των νέων τεχνολογιών.

³⁹ Πιο συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι α) η αναλογία των παράνομων μεταναστών στη συνολική απασχόληση αυξάνει με το μέγεθος της γεωργικής εκμετάλλευσης β) οι παράνομοι μετανάστες αποτελούν το 12,2% της συνολικής αγροτικής απασχόλησης και το 30,9% του αμειβόμενου εργατικού δυναμικού γ) οι νόμιμοι και παράνομοι μετανάστες φαίνονται να έχουν υποκαταστήσει το 55% της ειδικευμένης αμειβόμενης εργασίας των ντόπιων εργατών, και το 40% της ανειδίκευτης εργασίας δ) οι αμοιβές των νόμιμων μεταναστών είναι 15% χαμηλότερες από αυτές των ελλήνων εργατών, ενώ των παράνομων μεταναστών είναι χαμηλότερες έως και 60% ε) το 34% των αγροτικών εργασιών που γίνονται από ειδικευμένους εργάτες και το 19% των εργασιών που γίνονται από ανειδίκευτους, δεν θα γινόταν δίχως τους μετανάστες στ) η παρουσία των παράνομων μεταναστών δεν έχει επιδράσει σημαντικά στην ανεργία των ανειδίκευτων και επιχιακών εργατών. (Λιανός 1997) στη διδακτορική διατριβή του Νίκου Καμπέρη, 1997

⁴⁰ Ιωακείμογλου Η, «Οι μετανάστες και η απασχόληση» στο Α.Μαρβάκης, Δ. Παρσανόγλου, και Μ. Παύλου Μετανάστες στην Ελλάδα, Αθήνα 2001

⁴¹ ΕΣΥΕ Απογραφή πληθυσμού 2001

⁴² Ο.π.π.

Εν τέλει η μεταναστευτική πολιτική τόσο στις αγροτικές περιοχές όσο και στις αστικές δεν μπορεί παρά να αποτελεί μέρος μιας γενικότερης αναπτυξιακής πολιτικής καθώς και μιας πολιτικής αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού αναλόγως των προσόντων τους και των εποχικών αναγκών κάθε αγροτικής περιοχής.

7.ΣΥΝΟΨΗ

Η ανθρώπινη εργασία που ενσωματώνεται στη γεωργική παραγωγή της χώρας μας είναι αντιστρόφως ανάλογη από την αύξηση του πραγματικού πληθυσμού. Αν και η συμβολή του φαινομένου της μετανάστευσης στις μέρες μας κρίνεται θετική ως προς την καταπολέμηση της φυσικής μείωσης του πληθυσμού στη χώρα μας και τη γήρανση, θεωρούμε πως το μέλλον για τις αγροτικές κοινωνίες δεν διαγράφεται ζοφερό. Χρειάζεται να δοθούν κίνητρα για την εισροή μορφωμένων νέων ανθρώπων στα αγροτικά επαγγέλματα οι οποίοι θα μπορέσουν να πειραματιστούν με νέες καλλιέργειες και θα δεχτούν να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο παραγωγής και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων με χαμηλότερο κόστος και με έμφαση στη προώθησή τους στις εγχώριες αλλά και στις αλλοδαπές αγορές.

Η έξοδος από το αγροτικό επάγγελμα μορφωμένων νέων οι οποίοι στρέφονται είτε σε άλλα επαγγέλματα για ποικίλους λόγους είτε στο αστικό περιβάλλον της χώρας μας είτε σε χώρες του εξωτερικού προς αναζήτηση καλύτερων όρων εργασίας αποδεκατίζουν τις τοπικές κοινωνίες από το πλέον δραστήριο εργατικό της δυναμικό και αφήνουν τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα (γονείς, παπούδες) να διαχειρίζονται τις αγροτικές καλλιέργειες με ότι αυτό συνεπάγεται. Από την άλλη σε περιόδους κατά τις οποίες βρίσκονται σε έξαρση οι εποχικές αγροτικές εργασίες οι τοπικές κοινωνίες αναγκάζονται να καταφεύγουν σε ανειδίκευτους και (πολλές φορές ανασφάλιστους) αλλοδαπούς εργάτες μετανάστες οι οποίοι πολλές φορές δεν απολαμβάνουν τις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

Μοναδική ελπίδα είναι η χάραξη μιας σωστής αγροτικής πολιτικής που θα στηρίζει τα αγροτικά εισοδήματα όχι με τη μορφή των επιδοτήσεων μα με την στήριξη δραστηριοτήτων που θα κάνουν τα προϊόντα μας ανταγωνιστικότερα (π.χ. μείωση κόστους παραγωγής, αύξηση της τυποποίησης των προϊόντων, καταπολέμηση της ερημοποίησης της υπαίθρου με παροχή κινήτρων σε μορφωμένους νέους για την ενασχόλησή τους με τις αγροτικές εργασίες).

Τέτοιες πρακτικές δυνητικά θα μπορούσαν να οδηγούσαν ακόμη και τους ανθρώπους της πόλης να μεταναστεύσουν στην ύπαιθρο και να ενισχύσουν την ενασχόληση με τη γη επιτυγχάνοντας ίσως κάποτε ακόμη και αυτή την αυτάρκεια των προϊόντων (με αντίστοιχη μείωση των εισαγωγών αγροτικών προϊόντων).

9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές στοιχείων

Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ) Εξελίξεις βασικών μεγεθών της Αγροτικής οικονομίας (1983-1994)

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΓΣΥΕ), Στατιστικά Αποτελέσματα, 1935

Δικηγορικός Σύλλογος Ρόδου (http://www.dsr.gr/law_details.asp?lawID=122)

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), Στατ. Επετηρίς της Ελλάδος

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), Αποτελέσματα απογραφών και φυσικής κίνησης του πληθυσμού

Ευρωπαϊκή Επιτροπή Η Κατάσταση της Γεωργίας στη Κοινότητα

ΙΑΥΕ (Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικού) φ. Α12.1/1891

ΙΜΕΠΟ (Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής) (2006), *Ασφαλισμένοι αλλοδαποί στο ΙΚΑ, ΤΕΒΕ & ΟΓΑ για το 2004*.

Λέξημα (Διαδικτυακό λογοτεχνικό περιοδικό)

Σύγχρονη γεωργική τεχνολογία, τ. 1/ 1981

Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Ευρωπαϊκές κοινότητες : Η Κοινή Αγροτική Πολιτική και η Αναμόρφωσή της», Λουξεμβούργο 1987

Βιβλιογραφία

Αρώνη-Τσίγλη, Καίτη «Ο πόλεμος της σταφίδας» άρθρο στην εφημ. Το Βήμα (18.4.1999)

Βεντούρα, Αίνα, «Οι δρόμοι της μεγάλης φυγής των Ελλήνων» στην εφημ Το Βήμα (19.12.1999)

Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», Αθήνα 1992

Βλάχος, Ανδρέας «Διαλέξεις περί του εν Αμερική ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως» στο *Ελληνισμός, μηνιαία εθνική επιθεώρησης*, Έτος ΙΒ, τ. 138-9, Μάιος-Ιούνιος 1909

Δαουτόπουλος, Γ. , «Η εργασία» στο *Δαουτόπουλος Γεώργιος, Καζακόπουλος Λεωνίδα, Κούση Μαρία* Αγροτική Κοινωνιολογία, Θεσσαλονίκη 2002

Έμκε – Πουλοπούλου Η., Προβλήματα μετανάστευσης – παλιννόστησης, Αθήνα, 1986

Καζακόπουλος, Α., «Αγροτική κοινωνία και αγροτική κοινωνιολογία» στο *Αγροτική Κοινωνιολογία*, Ηράκλειο 1990

Κακλαμάνη, Στ., Ανδρουλάκη, Ελ. «Η επίδραση των αλλοδαπών και οι χωρικές της προεκτάσεις στην πληθυσμιακή δομή της Ελλάδας», ΕΚΚΕ, τ. 119, 2006

Κοτσαμάνης Β., (1990), «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας, Πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)*

Κούση Μ. και Ευγ.Πετροπούλου, «Η Αγροτική κοινωνία στη μεταπολεμική Ελλάδα : Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις» στο *Αγροτική Κοινωνιολογία*, Ηράκλειο 1990

Λουλούδης 1992, Γεωργικός Εκσυγχρονισμός και μεταβολή του Αγροτικού τοπίου στο Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών 4/92

Μουσουρόν, Α., «Μετανάστευση και Μεταναστευτική πολιτική», Αθήνα 1991, Εκδ. Gutenberg

Μπέοπουλος Ν., Η επίδραση των αγροτικών δραστηριοτήτων στο περιβάλλον σελ.150 στο *Το περιβάλλον στην Ελλάδα (1991-1996)* Επιμ. Σπ. Παπασηλιόπουλος, Θ.Παπαγιάννης και Σ. Κουβέλης, Εκδ. Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 1996

Μ. Παπαδάκης και Ν. Πετρόπουλος, «Γενικά συμπεράσματα και προτάσεις» στο *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις τ. 1* (Αθήνα: Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, 1990)

Ν. Πετρόπουλος, «Παλιννόστηση 1971-1986: πορίσματα της μικροαπογραφής του 1985-1986 και προτάσεις κυβερνητικής πολιτικής» στο *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις,*

Πολύζος,Ν. «Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα, Αθήνα 1981

Έμκε-Πουλοπούλου Ηρα, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης* (Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), 1986

Ρέπουλης, Εμμ. Μελέτη Σχεδίου Νόμου περί Μεταναστεύσεως, Αθήνα 1912

Τζωρτζοπούλου, Μαρίας, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα : Τα βασικά χαρακτηριστικά του αλλοδαπού πληθυσμού» στο *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας*, Εκδ. Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής

Τσίμπος Κ 2001 «Η σημασία της μετανάστευσης στην εκτίμηση του μεγέθους και την κατά ηλικία δομή του πληθυσμού της Ελλάδας» στο Η.Κικίλιας Π.Μπάγκαβος, Π.Τήνιος και Μ. Χλέτσος (επιμ.) *Δημογραφική Γήρανση, Αγορά εργασίας και κοινωνική προστασία : Τάσεις προκλήσεις, πολιτικές*, Αθήνα 2001, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας

Costa Janeen Arnold, "The history of Migration and Political Economy in Rural Greece: A case study" στο *Journal of Modern Greek Studies*, τ.6, αρ. 2 Οκτ. 1988

Economist, 2002, σ. 5, Δήλωση του Δ. Παπαδημητρίου, Διευθυντή του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής των ΗΠΑ

Εικόνες εξώφυλλου

Εικ.1. Ηλιού Μαρίας «Το Ταξίδι, το Ελληνικό όνειρο στην Αμερική 1890-1980», Εκδ. Μουσείο Μπενάκη,